

Anadolu Fethinin Anahtarı DİYARBAKIR'IN FETHİ VE KISA TARİHİ

Sidar ERGÜL

Konu

Anadolu Fethinin Anahtarı
DİYARBAKIR'IN FETHİ VE KISA TARİHİ

Hazırlayan

Sidar ERGÜL

Tashih ve Eklèmeler

Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi

Kategori

Rapor

Web Sitesi

sdam.org.tr

SDAM, Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi

İstanbul

Yayın Kurulu

Bu yayının hakları SDAM Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi'ne aittir. Bu yayın SDAM'ın izni olmaksızın yayınlanamaz ve çoğaltılamaz. Ancak kaynak göstermek suretiyle alıntı yapılabilir.

Anadolu Fethinin Anahtarı
DİYARBAKIR'IN FETHİ VE KISA TARİHİ

İÇİNDEKİLER

Özet	5
Pêşgotın	5
Abstract	6
ملخص.....	6
Giriş.....	7
Tarih Boyunca Diyarbakır İçin Kullanılan İsimler	8
Şehrin Kısa Tarihi	9
Osmanlı'da Diyarbakır/Âmid Eyaleti.....	17
Diyarbakırlı Bazı Tarihi Şahsiyetler	17
Diyarbakır Fethinde Katliam İddiası: Yalanlar ve Gerçekler.....	19
Sonuç Olarak.....	25
KAYNAKÇA	27

Özet

İlk yerleşim yerlerinden biri kabul edilen, kadim bir tarihi ve geçmişi yazılı kaynaklara konu olan Diyarbakır'da zengin bir kültür havzası oluşmuştur. Bu kültürü; pek çok yönüyle surlarında ve tarih sayfalarında taşıyan Diyarbakır, asıl varlığını ve ihyasını İslâmî dönemle bulmuştur. İslâmî dönemden önce Bizans-Sâsânî arasındaki savaşlarda tahrip olan, sükûnetin arandığı bu bölge; İslâmî süreçle birlikte gelen ve yüzyıllara yayılan sükûnet devrinde, medenileşmeyle beraber sanatsal ve iktisadi bir ihya yaşanmıştır. Hz. Peygamberin Medine'sinde somutlaşan İslâmî yönetim rehberliğinde Müslümanlar, fethettikleri yerlerdeki etnik ve dinsel çeşitlilikleri 'adaletle' bünyesinde muhafaza etmiştir. Bu İslâmî anlayış, Diyarbakır v.d. şehirlere de yol göstericilik yaparak önceki dönemde Bizans ya da Sâsânî baskılarına maruz kalan farklı inanç sahiplerine hürriyeti yaşatmıştır. 7. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar coğrafyamızda uygulamada olan İslâm hukukunun toplumsal ve siyasal yaşamdan soyutlanması ve Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren özellikle İttihatçılıkla belirginleşmeye başlayan, Cumhuriyet dönemiyle kimlik kazanan seküler ulusçu toplumsal ve siyasal anlayışın egemenliğinde 'bir arada yaşam'da ciddi kırılmalar yaşanmıştır. Bu süreçte (zorlama bir) ulusçu, seküler 'kimlik'leştirme hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Anadolu, Diyarbakır, Âmid, Diyarbakır'ın Adları, İyâz bin Ğanem, Fetih, Diyarbakır Fethi, Yalanlar ve Gerçekler.*

Pêşgotın

Di Dîyarbekirê ku di dîrokê de ji cihê şênîyên ya 'ewil tê qebûlîkirin, dîrokekî wî yê qedîm û paşeroja wî ji kehnîyan re dibe mesele de kultûreke dewlemend çêbûye. Vê kultûrê; Dîyarbekirê ku bi gelek alîyan di bedenên de û di rûpelên dîrokê de dihewîne, hebûna xwe ya 'eslî û îhyaya xwe bi dewra Îslamê dît. Li vê herêma ku ji ber herba ku di navbera Bîzans-Sasanî de ku berîya dewra Îslamê pêk hatiye de hedimîye û aramî tê lêgerînkirin; di dema aramîya ku bi dewra Îslamê hatîye û belavê sedsalan bûye, bi tevî şarezabûnê îhyayek îqtisadî û hunerî hatîye jîyankirin. Misilmanên ku di Medîneya Hz. Pêxember de bi rêbertîya bireveberîya Îslamî ya şênber de, çeşîtdarîya dînî û nîjadî ya ku li cihên fetih kirine di bin "edaletê" de parastin e. Ev xêza Îslamî, rê nîşanê Dîyarbekirê û bajarên dine kirîye û ji wan kesên xwedîyê bawerîyên dine yên ku di dema bere de dûçarê êrîşên Bîzansê an jî Sasanîyê bûne re jî azadîyê daye jîyankirin. Tecrîda hiqûqa Îslamê ku li erdnîgariya me ji sedsala 7an heta çaryeka yekem a sedsala 20an di pratîkê de bû, ji jiyana civakî û siyasî, şikestinên cidî

yên 'hevjiyana' di bin serwerîya feraseta civakî û siyasî ya neteweperest a sekuler, ku bi taybetî bi Îttîhatparêzîyê ji demên dawîn ên Împaratorîya Osmanî dest pê kir û bi serdema komarê re nasnameyek bi dest xist. Di vê pêvajoyê de 'nasname'yeke (bi zorê) neteweperestî û sekuler hat armanckirin.

Abstract

A rich cultural area emerged in Diyarbakır, which is a city accepted as one of the first residential areas in history with an ancient history mentioned in various written sources. Although this rich culture could be observed on its walls and pages of history dedicated to this city, Diyarbakır gained its true value in the Islamic period. This region, battered by the conflicts and wars between the Byzantine and Sassanian Empires and looking for peace, witnessed a civilizing period full of artistic and economic reformations. Muslims, under the guidance of the Islamic method of governing first developed in the city of Medina during the Prophet Muhammad (PBUH), guarded the ethnic and religious diversity with 'justice'. This Islamic method, leading Diyarbakır and other cities, enabled people from different religions to live freely who had been oppressed before by the Byzantines and Sassanians. With the isolation of the Islamic law from society, which was in vigor from the 7th century to the first quarter of the 20th, and under the sway of secular-nationalist mentality emerging with the Committee of Union and Progress (İttihad ve Terakki Cemiyeti) since the late Ottoman period and gaining identity with the debut of the Republican era, significant fractions came to existence regarding the practice of 'living together'. During this process, a (forced) nationalist and secular 'identification' was intended.

Keywords: *Anatolia, Diyarbakır, Âmid, Names of Diyarbakir, Conquest, Diyarbakir Conquest, Iyad bin Ghanm, Lies and Truths.*

ملخص

تم تشكيل حوض ثقافي غني في ديار بكر ، والتي تعتبر واحدة من المستوطنات الأولى ، ولها تاريخ قديم وموضوع مصادر مكتوبة. وجد هذه الثقافة في ديار بكر ، التي تحملن كثيرجهة على اسوار وفي صفحات التاريخ ، وجود الحقيقتها وإحيائها في العصر الإسلامي. دُمّرت هذه المنطقة قبل العصر الإسلامي بحروب بين بيزنطة والساسانيين ، هذه المنطقة التي تحرّى عن الهدوء ؛ في عصر الهدوء الذي أتى مع العملية الإسلامية ومنتشر عبر القرون ، حدث إحياء فنية واقتصادية مع تمد. بتوجيهات الإدارة الإسلامية المتجسدة في المدينة رسول الله المسلمون، يحافظوا المسلمون على التنوع العرقي والديني بشكل «عادل»، في الأماكن التي فتحوها.كن هذا الخط الإسلامي قيادة لي ديار بكر وأخرى مدن وأعطى الحرية للأشخاص من مختلف الأديان الذين تعرضوا للقمع البيزنطي أو الساساني في الفترة السابقة. انعزال القانون الإسلامي ، الذي كان عمليًا في جغرافيتنا من القرن السابع حتى الربع الأول من القرن العشرين ، عن الحياة الاجتماعية والسياسية ، والذي بدأ يتضح بشكل خاص مع الاتحاديين (جمعية الاتحاد والترقي) منذ الفترة الأخيرة من الإمبراطورية العثمانية. و في هيمنة الفهم الاجتماعي والسياسي القومي العلماني ، الذي اكتسب هوية مع العصر الجمهوري ، حدثت انقسامات خطيرة في «العيش سويا». الهدفت هذه العملية «الهوية» القومية العلمانية.

مفتاح الكلام: الأناضول، ديار بكر، آمد، اسماء ديار بكر، عياض بن غنم، فتح، فتح ديار بكر، الأكاذيب والحقائق.

Giriş

Farklı isimlerle anılmış, köklü geçmişe sahip şehirlerin; şehre sonradan hâkim olan topluluklar tarafından yeniden isimlendirilmeleri, bu şehirlerdeki cari düzenin değiştirilmek ve dönüştürülmek istenmesinin göstergesidir. Bu isimlendirmelerde kültürel ve dinsel anlamların yüklü olduğu görülür. Bu toponomik durum, şehir hakkında tarihsel veri sunar.

Kuruluşu net olarak bilinmeyen Diyarbakır'ın tarihi, Çayönü kazılarına dayalı olarak Milattan yaklaşık 10 bin yıl öncesine kadar dayandırılmaktadır. Roma verilerine göre MÖ. 3 binlerde burada Hurrilerin yaşadığı varsayılmaktadır.¹ MÖ. 8 ve 9. yüzyıllarda Diyarbakır-Eğil bölgesinde Asur hâkimiyeti söz konusu iken Peygamber Elyesa (AS)'in burada yaşayıp vefat etmiş olması ardından Peygamber Zülkifl (AS)'in de burada medfun bulunması² şehrin dinsel ve tarihsel kimliği bakımından önemlidir.

İnsanlık tarihinin ilk yerleşim bölgeleri arasında yer alan Diyarbakır'da Hurriler, Hititler, Urartular, Asurlar, Akadlar, Persler, Makedonyalılar, Romalılar, Bizanslar, Sâsânîler, Hulefâ-i Râşidin, Emevîler, Abbâsîler, Hamdanîler, Mervânîler, Büveyhîler, İnaloğulları, Şeyhoğulları, Artuklular, Selçuklular, İlhanlılar, Timurlar, Akkoyunlular, Safevîler ve Osmanlılar hâkimiyet kurmuştur.

İnsanlara kurtuluş ve selam olarak gönderilen İslâm'ın gelişinden yirmi dokuz yıl, Mekke'nin fethinden dokuz yıl gibi -ki hasımlarını dahi hayrette bıraktıran- kısa bir süre içinde çağının süper güçleri olarak nitelenen Bizans İmparatorluğu ve Sâsânîler -dün horlanan, küçümsenen, inancından dolayı zulme maruz bırakılan- ilk nesil Müslümanlar tarafından mağlup edilmiş tahakkümlerine son verilmiştir. Öyle ki bağnazca ve ideolojik saplantılıkla meselelere bakmayan ehl-i tahkik olanlar, Müslümanların 'kurtarıcı' olarak kabul gördüğünü ve bir arada yaşamayı ortaya koyduklarını teslim ederler. Diyarbakır v.d. fetihlerde bu minval üzere olup Müslümanların muhatabı halk değil ordu olmuştur. -İslâm'ın egemen, Müslümanların muktedir olduğu- yüzyıllarda inanç ve dil farklılığındaki halkın da -hukuk kapsamında- temel insan haklarına sahip olarak aynı şehir ve ülkede bir arada yaşadıkları tarihi bir hakikattir.

1 Ali Boran ve Razan Aykaç, "Yeni Araştırmalar Bağlamında Diyarbakır Kalesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 42, 2019, s. 274.

2 Yusuf Kenan Haspolat, *Peygamberler, Sahabeler, Evliyalar Kenti Diyarbakır/Diyarbakır Türbeleri*, Amaç Matbaacılık, İstanbul, Ağustos 2014, ss. 8-10.

Diyarbakır; Hz. Süleyman Camii yerleşkesindeki meşhedde medfun şühedasıyla şehrin İslâmî oluşuna can verişleri, harem-i şerif’i Ulu Camii’sinden yükselen ilahî nağmeleleriyle sinelerdekini secdeye eviren nidaları, Hasan Paşa Hanında içilen sohbetlik çayında ahalisine nostaljiyi hissettiren, küçelerinden Camiilere koşan elif-bâ’lı sıbyanları, on gözlü köprünün akıttığı tarihi sürükleyen zamanı, Meryem Ana Kilisesinde ayine tütsü yakan rahibeyi, yanı başında Lala Bey Camii’nde tevhidi safa duranları, Seyrantepe’sinde Ben-u Sen’de mesireye giden maziye, kervansarayında kervancıya mihmendarlık yapanı, medresesinde tadrise duran muttalibleri bağrında tutan şehrin adıdır.

Tarih Boyunca Diyarbakır İçin Kullanılan İsimler

Diyarbakır/Âmid şehri için tarih boyunca birçok ismin kullanıldığı bilinmektedir. Muhtelif adlarla anılan Diyarbakır’a -kesin olmamakla birlikte- ilk kez *Âmid/Âmidî* adını verenler Asurlardır.³ Bu isimlendirmenin de Hurrilerden kaldığı sanılmaktadır. Milattan önce 3000⁴ - 2000’lerde burada Hurrilerin yaşadığı kayıtlarda yer almaktadır.⁵ Asur yıllıklarında Asur valileri için *Âmidî* olarak söz edilmektedir.⁶ Şehrin adı, Roma İmparatorluğu sikkelerinde *Âmedî-Âmida* şeklinde geçmişken, *Âmida*’nın Süryanicede ‘*Omid/Ümid*’ anlamına gelen ‘*Emed*’ kelimesinden türediği belirtilir.⁷ Diyarbakır şehri için Bizanslılar ‘*Emet/Emed*’, Süryaniler ‘*Omid*’ ve ‘*Amide*’ ismini kullanmıştır. Hititlerden kalma Amat/Amot kabilesinden dolayı da bu adlar söz konusudur. Bir diğer isim ise ‘*bakır sikke*’ anlamına gelen Yakutça olan ‘*Amiday*’dır. Bu durum Ergani-Maden tarafında çıkarılan bakır madeni ile ilişkilidir. Arapçada ‘*Âmid*’ kelimesine ‘*çok fazla öfkelenen kişi*’ manasının yüklendiği, şehrin korunaklı olmasından dolayı pek çok devletin, hükümdarın ya da komutanın almak isteyip de alamadığından dolayı bu adla anıldığı, başka bir görüşte ise *Âmed* kelimesinin Farsça olduğu ve *geldi* manasını ifade ettiği belirtilmiştir.⁸ Şehirde bulunan ‘*Benî Meryem*’ adını taşıyan ve ‘*Bakire Kızın Yeri*’ anlamına gelen kiliseden hareketle *Dâru’l-Bâkire* ya da *Diyâr’ul-Bâkire*’nin zamanla dönüşümüyle *Diyârbekir* halini aldığı, yine bir süreliğine Diyarbakır’da bulunduğu rivayet olunan Hz. Yunus’a iman eden bir kız üzerinden *Diyâr-ı Bîkr* yani ‘*Kız Diyarı*’ olarak anıldığı da farklı görüşler arasında yer almaktadır.⁹ Müverrih Vâkıdî ise Bizanslıların çok beğendiği şehri, hükümdarları Taymavus¹⁰ için yeni bir Konstantiniyye’ye dönüştürmek istedikleri ancak hükümdarın buna ömrünün yetmediği bundan ötürü ‘*Âmid*’ adını verdiklerini belirtir.¹¹ O dönemde Diyarbakır’da Bizans İmparatorluğu’nun Mardin-Dara hâkimi Arsus’un kızı olan Maria/Meryem (627-638)¹² rakiplerini öldürerek *Âmid*’e Melike olarak hükmediyordu.¹³

3 Canan Parla, “Osmanlı Öncesinde Diyârbekir: Kente Hâkim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler” *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyârbekir Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyârbekir, Bildiriler Kitabı*, ed. Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, Diyârbekir 2004, s. 247.

4 Aysel Yılmaz ve Mine Baran, “Tarihi Sokakları ve Evleriyle Mekânsal Örüntünün Yarattığı Düşlerin Taşlara Yazıldığı Kent: Diyarbakır”, *Tarih, Kültür, İnanç Kenti Diyarbakır*, Ed., Yusuf Kenan Haspolat, Aysel Alyamaç Yılmaz, Uzman Matbaacılık, İstanbul, Şubat 2013, s. 6.

5 Canan Parla, “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi (ODTÜ MFD)*, 2005/1, (22:1), s. 59.

6 Cuma Karan “Diyarbakır’ın İsmi ve Fethi Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyârbekir Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyârbekir, Bildiriler Kitabı*, Diyarbakır 2004, s. 825.

7 İbrahim Özcoşar, “Diyârbekir’in Kadim Cemaati: Süryaniler,” *Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyârbekir Sempozyumu, 25-27 Mayıs 2009-Diyârbekir*, Bildiriler Kitabı, Ankara 2010, s. 177.

8 Ahmet Akgündüz, “Diyâr-ı Bekr’in Müslümanlar Tarafından İlk Fethi: Cemâziyelevvel 17/27 Mayıs 638”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED)* Yıl 13, Sayı 27, Haziran 2021, s. 195.

9 Songül Dumlupınar Alican, “Şehre Ad Vermek: Âmid İsmi Hakkında” *History Studies*, 11/4, 2019, s. 1145.

10 Akgündüz, a.g.m, s. 196.

11 Dumlupınar Alican, a.g.m, s. 1147.

12 Parla, a.g.m, s. 76.

13 Akgündüz, a.g.m, s. 197.

İslâmî döneme ait kaynaklardaki yaygın kullanımda şehir, *Âmid* ve *Diyârbekir* şeklini almıştır. Diyârbekir, Müslüman Araplar bölgeyi fethettikten sonra Rebîa Arapları'nın iki büyük kabilesinden biri olup Dicle kenarlarında yaşayan Bekir b. Vâil kabilesinin yayıldığı topraklara verilen *Diyâr-ı Bekr* adına dayandırılmıştır. Bu bölge için ne zamandan beri kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte 8. yüzyıldan itibaren kaynaklarda *Diyâr-ı Bekr* kullanımının geçtiği tespit edilmiştir. Akkoyunluların (1340-1514) kışlağı olarak *Kara Âmid/Âmid-i Sevda* ile Timurlular (1370-1507) zamanında *Karaca Kale* adıyla da anılmıştır. Osmanlı hâkimiyeti (1300-1922) döneminde 17. yüzyıla kadar hem şehir hem de merkez (Paşa) sancağının adı olarak kullanılan *Âmid*, *Diyârbekir* şeklini alarak şehir ve merkez sancağı olmak üzere teşkil edilen beylerbeyliğinin adı olmuştur. 17. yüzyıldan sonra şehir merkezi için kullanılan *Diyârbekir* adı, Cumhuriyet döneminde Bakanlar Kurulu kararı¹⁴ ile 10 Aralık 1937'de *Diyarbakır* yapılmıştır.¹⁵

Şehrin Kısa Tarihi

Dicle Nehri'nin hayat verdiği topraklarda bölgenin ticari yollarının kavşağında kurulan şehrin MÖ 2300'den beri bir yerleşim merkezi olduğu, kalesinin bir kısmının MÖ 4. yüzyıldan kaldığı sanılmaktadır. MS 349'da Doğu Roma/Bizans İmparatoru II. Konstantinos, Sâsânîlere karşı şehrin etrafını surla çevirterek burayı bölgenin askerî ve idarî merkezi haline getirmiştir. Ancak şehir 359 ve 502'de Sâsânî işgaline uğramaktan kurtulamamıştır.¹⁶

İslâm'ın henüz doğuşu esnasında Hıristiyan Bizans/Rumlar ve ateşperest İranlılar/Sâsânîler arasında 611-619 yılları arasında meydana gelen çetin savaşlarda Sâsânîler, Bizans'ı birkaç defa mağlup etmiş ve Kudüs de dâhil Filistin, Suriye, Mısır ve İstanbul boğazına kadar Anadolu toprakları bir süreliğine Sâsânîler'in eline geçmiştir. Bu süreçte Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu toprakları ateşperestlerin yıkımına, zulüm ve katliamına maruz kalmıştır.¹⁷ 622 yılından itibaren bu kez Bizans, Sâsânîlere üstünlük sağlamış ve yapılan birçok savaşta başarılı sonuçlar alarak nihayet Musul civarında Ninova'da 627'de Sâsânîleri kesin bir yenilgiye uğratmıştır.¹⁸

Dönemin tarihi kaynaklarında Diyarbakır'ı da içine alan tüm bölgeyi ifade için kullanılan Yunancada 'iki nehir arası' anlamında *Mezopotamya*, Arapçada *el-Cezîre*¹⁹ ya da *Ceziretü Asur* denilen topraklarda Araplar, Ermeniler, Ârâmîler, Asuriler, Süryânîler, Rumlar, Yahudiler, Türkler ve Kürtlerin varlığı söz konusudur. Diyarbakır, Urfa/Ruhâ, Mardin, Suriye'de Bizans hâkimiyeti; İran ve Irak'ta ise Sâsânî hâkimiyeti vardı. Adı geçen yerlerde Müslüman orduları, Bizans ve Sâsânîlerle mücadelede bulunmuştur. Gerçekleşen fetihler aracılığıyla mezkûr yerler, birer Müslüman memleketi halini almıştır. Hz. Ömer'in halifeliği (634-644) zamanında Suriye'nin fethiyle beraber, Diyarbakır'ın fethine giden yol neşvünema bulmuş, bölgenin fethine Rakka'dan başlanmış, Nusaybin ve Ruha cephesinden Mardin ve Diyârbekir'e doğru devam etmiştir.

14 Ercan Çağlayan, "Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır'da Eğitim [1923-1950]", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Sayı XIX, Yıl 7, Eylül 2014, s. 628.

15 Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Öncesi Diyarbakır'ına Genel Bir Bakış," *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Cilt I, ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 2008, s. 18.

16 Nejat Göyünç, "Diyârbekir", *DİA*, C. 9, TDV Yay. İstanbul, 1994, ss. 464-469.

17 Ali Hatalmış, *Anadolu'nun Fetih ve İslâmlaşma Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020, s. 14.

18 Osman Aydın, "Kudüs'ün Fethi ve Hz. Ömer Emannâmesi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD)*, 7 (1) 2020, ss. 611-612.

19 Mevlüt Koyuncu, "İlk İslâm Fetihleri Döneminde El-Cezire Bölgesi ve İslâmlaşma Süreci", *Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fak. Dergisi*, C. 1, 2008, s. 132.

İyâz bin Ğanem (ö.20/641), Nusaybin'in fethini müteakip burada iki ay kalmıştır. İyâz, Nusaybin'den ayrılmak istediğinde Nusaybin civarında bulunan Ba'ma hükümdarı Toryatos, kendisine gelerek; “sizden görmüş olduğumuz gerek ibadetleriniz gerekse adetlerinizle bizleri etkilediniz. Bu sebeple ben, İslâmiyeti kabul ediyorum” diyerek Müslüman olmuştur. Toryatos, Hz. Osman'ın halifelğine kadar buranın hükümdarı olarak kalmıştır.²⁰ Hz. Ömer döneminde Suriye bölgesi genel komutanı Ebu Ubeyde bin Cerrah komutasında h.18/m.638 yılında, *Fütuhu'l-Cezîre*'nin müellifi Vakıdî'ye göre 639'da El-Cezîre bölgesinin fethiyle görevlendirilen yalancı Müseylimetü'l-kezzâb'ı Yemâme'de yok eden,²¹ Yermük savaşında yer alan, Mekke muhacirleri arasında bulunan ve Hz. Peygamber dönemindeki Rıdvan biatına katılan İyâz b. Ğanem (ö./h.20 /m.641)'dir.

Diyarbakır, İyâz b. Ğanem'in komutanlığında yaklaşık 2 bini sahabeden müteşekkil 8 bin kişilik ordusu tarafından zaptedildi. İyâz bin Ğanem, Mardin Kapı'yı; Saîd bin Zeyd (ö.671), Urfa Kapı'yı; Muâz bin Cebel (ö.640 Remle), Dağ Kapı'yı; Seyfullah lakaplı Hâlid b. Velîd (ö.642) ise Yenikapı'yı (Su Kapı-Bab'ul Mâ) tutmuştur.²² Bizans İmparatoru Heraklius yönetimindeki bölgede kuşatma 5 ay sürdü. Kuşatma sürecinde sonradan fark edilen kale duvarının dibinden bir köpeğin girip çıktığı bir delikten²³ -su kanalından- şehre 100 kişilik gönüllü bir fedai grubuyla girilmiştir. Bir sahabî olan ve Habeşistan'a hicret edenler arasında bulunan Hâlid b. Velîd'in oğlu Hz. Süleyman şehrin fethi sürecinde göğsünden yaralanmış, aldığı 20 yara sonucu şehid olmuştur. 5 aylık muhasara sonrası İslâm ordusunun mukavemetini ve dirayetini ortaya koymasıyla küçük bir vuruşma dışında adı konulmuş bir savaş olmaksızın Bizans Melike'si şehri terk etmiş ve fetih, 27 Mayıs 639 Cuma günü gerçekleşmiştir.

Coğrafyamızın mühim bir şehri olan Diyarbakır/Âmid'in fethedilmesi Anadolu'nun fethini kolaylaştırmış ve İslâm gönüllerde yer edinmiştir. Böylece el-Cezîre bölgesinin fatihi olarak İyâz bin Ğanem'in Anadolu topraklarının İslâm'a açılmasını sağlayan ilk komutan olduğu söylenebilir.²⁴ Fetihden sonra Hz. Sa'saa, Diyarbakır'ın/Âmid'in ilk valisi yapıldı.²⁵ Şehrin ilk Müslüman valisi olan Hz. Sa'saa, fetih esnasında almış olduğu yara sebebiyle 6 ay sonra vefat eder. Kabri, Ulu Camii ile Hasan Paşa Hanı arasında bulunan ve aynı adı taşıyan Şeyh Seyyid Sa'saa Camii'nin yanındaki türbenin içindeyken, Şeyh Said Ayaklanması sonrası 1926 yılında Camii ve türbe, dönemin CHP yönetimi tarafından yıkılmıştır.²⁶ Yeri gelmişken şunu da belirtelim ki Cumhuriyet döneminde milliyetçilik ve laikleştirme çalışmaları doğrultusunda tüm ülkede olduğu gibi bölgenin de ana eğitim-öğretim kurumları olan medreseler kapatılmıştır. Şehirdeki ilk lise ise Osmanlıdan kalma *Diyarbakır Mülki İdadi Mektebi*'nin devamı olarak, yeni binasında *Diyarbakır Lisesi* adıyla ancak 1932-33'te faaliyete geçmiştir.²⁷ Bu lisenin adı 1953 yılında *Ziya Gökalp Lisesi* olarak değiştirilmiştir.²⁸ Diyarbakır ve bölge genelinde yeni yönetim tarafından güdülen amaç, ulusçu politikalar ek-

20 Abdülbaki Bozkurt, “El-Cezire Fatihi İyâz Bin Ğanem ve Mardin'in İslâmlaşması”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*, Konya, 2006, s. 31.

21 Bozkurt, a.g.t, s. 16.

22 Abdulkadir Turan, *Fetihler, Hareketler ve Şahsiyetler Açısından KÜRTLER*, Dua Yay. İstanbul, 2016, s. 58.

23 Abdulkadir Turan, *Kürtlerde İslâmî Kimliğin Gelişmesi*, Dua Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 49.

24 Turan, *Fetihler, Hareketler ve Şahsiyetler Açısından KÜRTLER*, s. 63.

25 Sa'saa'nın, Muâviye zamanında El-Cezîre bölgesinin bir kısmına âmil tayin edilen Kûfe eşrafından Sa'saa b. Sûhân olması ihtimali üzerinde de durulmaktadır.

26 Akgündüz, a.g.m, s. 215.; Turan, *Fetihler, Hareketler ve Şahsiyetler Açısından KÜRTLER*, s. 62.

27 Hatip Yıldız, Veysi Fida, “Tek Parti Döneminde Diyarbakır (Ziya Gökalp) Lisesi”, *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır Cilt 3*, Ed.: Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, Manas Yay. Ankara, Ocak 2019, ss. 5-6.

28 Çağlayan, a.g.m, s. 639.

seninde Kürtlere Türkçe öğretimi vermek ve Türkleştirmek olduğu TBMM Başkanı Abdülhalık (Renda) tarafından 1925 yılında hazırlanan raporda açıkça beyan edilmiştir. Tek Parti Dönemi olarak ifade edilen 1923-1950 yılları arasında; Diyarbakır merkezde olmak üzere yedi ilkokul mevcuttu.²⁹ Bu okulların bir kısmı da Osmanlıdan kalmış olan okul binalarının isminin değiştirilmesinden ibaretti. Diyarbakır'da ilk İmam-Hatip Lisesi ise ancak 1954 yılında *Demokrat Parti* döneminde açılarak eğitime başlamıştır.³⁰

<https://www.gezilecektarihiyerler.com/diyarbakir-gezilecek-tarihi-yerler/>

Kale Camii (Hz. Süleyman Camii): Hz. Süleyman Camii, Nisanoğlu Ebu'l Kasım tarafından 1155-1169 yılları arasında yaptırılmıştır. Câmîi bitişiğinde Osmanlılar döneminde yapılan Hz. Hâlid bin Velid'in oğlu Süleyman ile Diyarbakır'ın Müslümanlar tarafından alınışı sırasında şehit düşen diğer sahâbelerin yattığı Meşhed (şehidlerin mezarlığı) bulunmaktadır. Diyarbakır'ın fethi sırasında şehit olan Hz. Hâlid bin Velid'in oğlu Süleyman dâhil 27 sahâbe bu bölgede, 13 sahâbe ise surların farklı bir yerinde şehit oldu. Yaralanan Sultan Sa'saa'nın da 6 ay sonra şehit olmasıyla birlikte bölgeye toplam 41 sahâbe defnedildi. Diyarbakır'da mezar yerleri kesin olarak bilinen 30 sahâbenin 27'sinin kabri bu câmidedir.

Müslümanların fethiyle birlikte Diyârbekir adı verilen bölgenin en önemli şehirleri Âmid (merkez), Meyyâfârikîn/Silvan, Mardin, Hısnıkeyfâ/Hasankeyf idi. Abbasîlerin hilafeti zamanında 868'de Diyârbekir bölgesi âmili/tahsildarı Ebû Mûsâ İsâ b. Şeyh b. Selîl eş-Şeybânî isyan ederek istiklâlini ilân edip Şeyhoğulları emirliğini kurar. 30 sene kadar bölgede hâkim olan bu emirliğe 899'da Abbasilerce son verilir. Bu arada şehrin Harput Kapısı/Dağ Kapısı civarındaki surlar da yıktırılır. Surlar ancak 10. yüzyıl başlarında Bizans tehdidi karşısında Halife Muktedir-Billâh tarafından tamir ettirilmiş (909), mühendis ola-

²⁹ Çağlayan, a.g.m, ss. 628-629.

³⁰ https://ih121.meb.k12.tr/icerikler/baslik_9649033.html E.T: 27.05.2022

rak da Âmidli Ahmed b. Cemîl görev yapmıştır. Bu tahkimat sebebiyle Âmid/Diyârbekir, Müslümanların elinde kalmıştır.³¹ 930'dan 967 yılına kadar Arap oldukları belirtilen³² Hamdânîler (905-1004) tarafından yönetilmiş,³³ 935'te Diyârbekir valiliğine getirilen Hamdânîler'den Seyfûddeve el-Hamdânî Ali zamanında Bizanslılara karşı başarılı müdafaada bulunmuştur. 966'da da bizzat İmparator Nikephoros Phokas idaresindeki Bizans ordusunun şehri muhasarası da sonuçsuz kalmıştır. 978'e geldiğimizde şehir, Irak'ta Abbasîlere karşı hâkimiyeti ele geçiren Büveyhîlerin (932-1062) hâcibi Ebü'l-Vefâ tarafından ele geçirilir.³⁴ Büveyhîlerden sonra Diyarbakır'da Mervânîler hâkimiyet kurar. 984'te Humeydiyye kabilesi reisi olarak Mervânîlerin temellerini Bâz (Bâd) lakaplı Ebû Şücâ Abdullah Hüseyin atmıştır.³⁵ Büveyhîlere karşı başarılı mücadeleler vermiş, Abbâsî Hilafetini desteklemiştir. Bâz'dan sonra yeğeni Ebû Ali Hasan b. Mervân (ö. 387/997) başa geçerek Mervânîoğulları Emirliği'ni resmen kurmuştur. Babasına nispetle Mervânîler olarak anılmıştır (983-1085).³⁶ Bu devirde Ehl-i Sünnet itikadı kök salmaya başlamış Hanbelî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanefî mezheplerinden büyük fakihler şehirde görev yapmaya başlamıştır.³⁷ Nitekim şehirde bulunan Mesûdiye medresesindeki 1194 tarihli kitâbeye göre burada dört mezhebin fakihleri bir arada öğretim vermiştir.

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/diyarbakir/gezilecekyer/dcle-koprusu>

178 metre uzunluğunda ve 5,6 metre eninde olan, Mimarının Yusufoglu Ubeyd Bey olduğu tahmin edilen, 1065 yılında Mervânîler döneminde inşa edilen On Gözlü Köprü.

<https://amedhaber.net/kose-yazisi/23/diyarbakirin-simgesel-degere-sahip-kultur-varligi-on-gozlu-kopru.html>

31 Göyünç, "Diyârbekir", *DİA*, ss. 464-469.

32 Nasuhi Ünal Karaaslan, "Hamdânîler", *DİA*, C. 15, TDV Yay. İstanbul, 1997, ss. 446-447.

33 Boran ve Aykaç, a.g.m, s. 275.

34 Göyünç, "Diyârbekir", *DİA*, ss. 464-469.

35 Abdurrahim Tufantoz, "Mervânîler", *DİA*, C. 29, TDV Yay. Ankara, 2004, ss. 230-232.

36 Karaaslan, "Hamdânîler", *DİA*, ss. 446-447.

37 Karaaslan, "Hamdânîler", *DİA*, ss. 446-447.

Mervâniler Dönemi'nde 1043'te Diyârbekir bölgesine Mansur, Anasioğlu, Boğa ve Göktaş gibi beylerin bulunduğu büyük bir Türkmen kitlesi gelmiştir.³⁸

Diyârbekir/Âmid'i idaresinde tutan Mervâniler 1046 yılında, Sultan Tuğrul'un liderliğindeki Büyük Selçuklu'nun tâbiyetini kabul etmiş, bölgeye Türkmen reislerinden bazıları ve Âmid Kalesi'ne de Türkmen muhafızlar yerleştirilmiştir.³⁹ Nasrüddevle'nin h.453/m.1061'de ölümü üzerine büyük oğlu Saîd Âmid'e, küçüğü Nizâmüddeve Nasr da Meyyâfârikîn'e hâkim olmuş fakat 1070'te Sultan Alparslan, Âmid'e geldiğinde ikisi birlikte onu karşılayarak itaat etmiştir. 1084'e dek Mervâniler, Selçuklulara bağlı kalmıştır. Ancak 1085'te Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın görevlendirdiği Fahrüddevle Muhammed b. Cehîr (ö.387-997), Diyârbekir'i doğrudan Büyük Selçuklu'nun idaresine almıştır. Bunun üzerine Fahrüddevle, Melikşah tarafından Diyârbekir valiliğine atanmıştır.

<https://www.cinarinsesi.com/tarihi-diyarbakir-ulu-cami-minaresinden-dua-nidalari-yukseldi-201577h.htm>

Ulu Câmî: Anadolu'nun en eski câmisidir. 639 yılında Diyarbakır'a hâkim olan Müslüman Araplar tarafından şehrin merkezindeki en büyük mabedin (Martoma Kilisesi) Câmîye çevrilmesiyle oluşturulmuştur. Daha sonra 1091 yılında Büyük Selçuklu Hükümdarı Melikşah'ın buyruğu ile büyük bir onarım gördüğünü, değişik dönemlerde birçok kez onarım ve eklentilerle bugünkü şeklini aldığını kitabelerinden öğrenmekteyiz. 1115 yılında geçirdiği yangın ve deprem sonucu içerisindeki kemerler, sütunlar, bezemeli taşlar hepsi yıkılmıştır. Dışarıda bulunan mermer taşları bu tarihten sonra yapılmıştır. Erken İslâm döneminin ünlü Şam Emeviye Camii'nin (benzerliklerden dolayı) Anadolu'ya yansması olarak yorumlanan Diyarbakır Ulu Câmî, İslâm âleminin 5. Harem-i Şerifi olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Câmide sibernetiğin babası olarak kabul edilen ünlü bilgin El-Cezeri'nin yaptığı güneş saati bulunmaktadır.

1095'te ise Büyük Selçuklular tarafından Türk emîrlerinden Sadr, Âmid'e emîr/vali olarak atanır. Onun kısa bir süre sonra ölümü üzerine kardeşi İnal, şehre emîr tayin edilir ve

38 Salim Koca, "Sultan Melikşâh'ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Fethi ve Türkleştirilmesi", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, Sayı 9, Ankara, 2008, s. 383.

39 Ed., Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır C. 1*, s. 5.

1183'e kadar buraya Büyük Selçuklulara bağlı olarak hâkim olacak olan İnaloğulları Beyliği'ni (1095-1183) kurar.⁴⁰ Bu süreçte 1145-1155 tarihli Mardin Kapı'da bulunan Hz. Ömer Mescidi yapılır. Yine bu dönemde 1122'de Ergani'de bakır madeni keşfedilerek işletilmesine başlanmıştır. 1151'e gelindiğinde beylik, Artuklular'ın (1102-1409) hâkimiyetini kabul etmiştir. Bu dönemde şehirde Zinciriye ve Mesudiye medreseleri açılmıştır. Yine günümüze gelemeyen Şûcaie Medresesi ile El-Âmidî'nin yaptırdığı Seyfüddin Medresesi de Artuklu eserleri arasında yer almaktadır. Daha sonra Selâhaddîn-i Eyyûbî (1138-1193), Hısnıkeyfâ Artuklu Emîri Nûreddin Muhammed'in etkisiyle 1183 yılı başında Âmid önlerine gelerek şehri kısa bir kuşatmadan sonra ele geçirir. Bu kuşatma esnasında Mardin, Ahlat ve Bitlis hâkimleri de elçiler göndererek Selâhaddîn'e bağlılıklarını bildirdiler. Ağustos 1185'te "şehidler şehri"⁴¹ diye adlandırılan Meyyâfârikîn'in Selâhaddîn tarafından alınması, Hısnıkeyfâ'nın da onun tâbiyetini kabul etmesiyle bütün Diyârbekir çevresi Eyyûbîler'in hâkimiyetine girdi. Selâhaddîn-i Eyyûbî şehrin idaresini Eyyûbîlere bağlı olmak kaydıyla, Artuklu emirlerine bırakmıştır (1183-1232). Selâhaddîn'in yeğeni Büyük Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil, Mısır'dan gelip bölgeye müdahale edince Diyarbakır da tamamen Eyyûbî hâkimiyeti altına girmiştir. (1232). Melikü'l-Kâmil'in Mısır'a dönmesinden sonra Anadolu Selçukluları, Diyarbakır ve çevresine yönelik akınlarda bulundular. Ancak Eyyûbîler, şehri ellerinde tutmak için savunmalarını güçlendirdiler ve şehri ellerinde tutmak için kararlı davrandılar. İki taraf arasındaki mücadele, şehrin 1241'de Anadolu Selçuklularının eline geçmesiyle sonuçlandı.⁴² Ama Selçuklular, iki yıl sonra Moğollar karşısında Kösedâğ'da (1243) yenilince Diyarbakır'ın durumu da muallakta kaldı. Şehir, 1257'de kısa bir süre için Meyyâfârikîn Hâkimi el-Melikü'l-Kâmil II. Nâsırüddin'in eline geçtiyse de 1259'da Hülâgû tarafından alındı ve Moğollar'a tâbi olan Anadolu Selçuklu Devleti'ne geri verildi. Türkiye Selçuklu Devleti'nin şehirdeki hâkimiyeti 37 yıl sürmüştür.⁴³

1303'te İlhanlılardan Müslüman olan hükümdar Gâzân Han (ö. 703/1304), Diyarbakır bölgesinin idaresini Mardin Artuklu Sultanı el-Melikü'l-Mansûr II. Necmeddin Gazi'ye vermiştir (ö. 617/1221). İlhanlı Devleti'nin (1353) dağılmasından sonra Diyârbekir, Moğol asıllı sonradan Müslüman olan Celâyirîliler'in idaresine girmiştir.⁴⁴ Daha sonra şehri alan ve burada 10 yıllık varlık gösteren Timur (ö. 807/1405), şehri yağmalatıp surlarına zarar vermiştir (1394-1404). 1394'te Timur tarafından yağma edilen şehir, 1404'te Kara Yölük Osman tarafından alınır. Böylece bölgede Akkoyunlu hâkimiyeti başlamış oldu (1404-1508). Nebi Camii, Safâ/Parlı, Şeyh Mutahhar Camii ve Dört Ayaklı Minare, Mûslıhiddin Lâri Medresesi, Hacı Büzürk Mescidi, Taceddin Mescidi, Lalâ Bey Camii birer Akkoyunlu eserdir.

Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yûsuf Bey (ö.822/1420) ve Memlûk Sultanı Baybars (ö.725/1325) şehri almak istemiş de başarılı olamamıştır. Kara Yölük Osman Bey'in 1435'te ölümünden sonra Âmid, Akkoyunlu şehzadeleri Ali Bey ile Hamza Bey'in arasındaki mücadelelere sahne olmuştur. Uzun Hasan (ö. 882/1478) zamanında Karakoyunlu toprakları Akkoyunlular tarafından ele geçirilince devletin merkezi Âmid'den Tebriz'e nakledilmiştir. 1508'de Şah İsmâil (ö.930/1524) / Safevîler tarafından Âmid ele geçirilir. Ancak Safevî yönetiminden memnun olmayan ahali zaman zaman isyan etmiştir. 23 Ağus-

40 Göyünc, "Diyârbekir", *DİA*, ss. 464-469.

41 Ahmet Savran, "Meyyâfârikîn", *DİA*, C. 29, TDV Yay. Ankara, 2004, ss. 511-512.

42 Abdulkadir Turan, *Selâhaddin Sonrası Eyyûbîler*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2021, ss. 282-283.

Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", *DİA*, C. 16, TDV Yay. İstanbul, 1997, ss. 228-231.

43 Parla, a.g.m, s. 73.

44 Göyünc, "Diyârbekir", *DİA*, ss. 464-469.

tos 1514 Çaldıran Savaşı'nda Safevîler'in yenilmesi, muharebe sırasında yöredeki Safevî valisi Muhammed Ustacu Han'ın ölmesi, meşhur tarihçi İdrîs-i Bitlisî (ö. 926/1520)'nin faaliyetleri sonucu yöredeki Sünnî beylik ve aşiretlerin Osmanlı tâbiyetini kabul etmeleri üzerine Osmanlının Diyarbakır ilk beylerbeyi/Mîr-i Mirân olacak Bıyıklı Mehmed Paşa'nın (ö. 928/1521) askeri mücadelesiyle beraber Âmid ahalisi de Safevîlere karşı ayaklandı. Bıyıklı Mehmed Paşa'nın askeri mücadelesi sonucunda şehirdeki Safevî varlığına son verildi. Bundan dolayı kendisine “Fatih Paşa”⁴⁵ denildi. Halk, Osmanlı Hükümdarı Yavuz Sultan Selim (ö. 926/1520)'e biatını bildirdi. Şehir, 10 Eylül 1515'te Osmanlı idaresine girdi. “Fatih Paşa” unvanlı Bıyıklı Mehmed Paşa'nın yaptırdığı Fatih Paşa Camii de şehirdeki ilk Osmanlı eseridir.

Akkoyunlu eseri: Şeyh Mutahhar Camii ve Dört Ayaklı Minare

Osmanlının 245 valisi şehirde görev yapmışken bunlardan 8'inin kabri Âmid'tedir. İlk vali olan Bıyıklı Mehmed Paşa ile Özdemiroğlu Osman Paşa'nın (ö.993/1585) kabri Fatih Camii haziresindedir.⁴⁶ Osmanlı idaresine girdikten sonra yapılan tahrir göre 1518'de şehirde 42 Müslüman Mahallesi vardı. Bunlar adlarını Cami-i Kebîr ile birer Akkoyunlu eseri olan Şeyh Mutahhar Camii'nden, Hacı Abdurrahman, Hoca Ahmed, İbrâhim Bey gibi mescidlerden almışlardır. Diğer bir mahallenin ismi Balıklı Tekke'dir. İskender Paşa Camii, Hüsrev Paşa Camii, Ali Paşa Camii, Behram Paşa Camii, Fatih Paşa (Kurşunlu) Camii, Melik Ahmet Paşa Camii, birer Osmanlı dönemi eserleridir. Diller Hanı/Kervansaray (1527, Hüsrev Paşa), Hasan Paşa Hanı (1574-1575), Çifte Han da aynı yüzyıldan kalan önemli yapılarıdır. İçkale'de biri Artukoğulları'ndan kalan, diğeri Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından yaptırılan ve XVII. yüzyılda Evliya Çelebi (ö. 1095/1684 [?])'nin övgü ile söz edip 150 odalı, divan-hâneli olarak tanımladığı iki saray vardır.

Artuklu Sarayı'nın, 1766'da bu şehri ziyaret eden Carsten Niebuhr'un (ö.1815) tepe üzerinde sadece temel duvarları kalan 'eski sahiplerin' sarayı olarak tanımladığı yapı olduğu anlaşılmaktadır. Bu tepe halen 'Virantepe' adını taşımaktadır. XVIII. yüzyıl sonlarında Diyarbakır'de içerisinde cami, pek çok konakların, hizmetli odalarının bulunduğu büyük bir saraydan bahsedilmektedir. Matrakçı Nasuh'un (ö.1564) İrakeyn Seferi dönüşünde (1535) Âmid'i tasvir eden minyatüründe İçkale'de görünen büyük yapılar bu saraya ait olmalıdır. Şehirde, Ulucami dışında beş cami farkedilmektedir. Aynı yıl 10 Ekim'de Kanûnî Sultan Süleyman (ö. 974/1566) bu şehre gelmiş ve bir süre kalmıştır. Diyarbakır'de bağcılığın geliştiği, 1540'ta şehirdeki meyhanenin yıllık gelirinin 270.000 akçeye ulaşmasından anlaşıl-

45 Ahmet Akgüç, “Diyarbakır Cami Hazirelerinde Ulular ve Paşalar”, *Diyarbakır Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, Diyarbakır, 25-27 Mayıs 2009, s. 143.

46 İrfan Yıldız, “Diyarbakır'da Gömülü Osmanlı Dönemi Valileri ve Mezar Yapılarının Özellikleri”, Ed. İbrahim Serbestoğlu, *Sosyal ve İnsani Bilimler Teori, Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler/2*, 2020, ss. 360-362.

maktadır. Bu meyhâne, şehirdeki gayri müslim unsurlar tarafından işletilmekteydi. 1613'te buraya gelen Polonyalı Simeon (ö.1630) indiği Hasan Paşa Hanı'nı üç katlı, 500 beygiri barındırabilecek iki ahırlı, şadırvanlı, pek çok odalı bir yapı olarak tarif eder. Bunun yanında Kuyumcular Hanı olduğunu, şehirde iki Ermeni kilisesi bulunduğunu, hancıların, darphâne ve gümrük hizmetlerinde çalışanların önemli bir kısmını Ermenilerin oluşturduğunu, Güneşe tapan/Şemsîler'in de Mardin Kapısı'ndaki ibadethânelerinde cumartesi günleri toplanarak eğlendiklerini yazar. Evliya Çelebi, 1655-1656'da Âmid'in kırk yedisi Müslüman, yedisi Ermeni elli dört mahallesi olduğundan, Hasan Paşa Hanı'ndan başka Mardin Kapısı dibindeki Hüsrev Paşa'nın yaptırdığı Bezirgân Hanı'ndan (1527-1528), içerisinde pek çok esnafı barındıran 1008 dükkânlı bir bedestenden de bahseder. Bu yapı, harap olduğu için 1900 tarihlerinde Diyârbekir Valisi Hâlid Bey tarafından tamir ettirilen, 800 dükkânlı "çarşı-yı kebîr" olmalıdır... 1900 yıllarında vali Hâlid Bey, şehrin büyük çarşısı dışında pek çok cami, mescid ve medreseyi yeniden yaptırmıştır.⁴⁷

O dönemde şehirde Gülşenî ve Nakşibendî tarikatları yaygındır. Diyârbekir'de dört dergâhı bulunan, zikir meclislerinin sesli olduğu⁴⁸ 40 bin beyitlik *Manevi* ve 17 bin beyitlik *Divan* adlı eseri olan Gülşenî tarikatının kurucusu Türkçe, Farsça, Arapça bilen İbrâhim Gülşenî'nin (ö. 940/1534) babası fıkıh, kelâm ve mantık âlimi Muhammed Âmidî⁴⁹ olup kendisi de bu şehirde doğmuş, 1534'te vefat etmiştir.⁵⁰ Şehirde medfun olan Sarı Saltuk'ta (ö. 697/1297-98) Gülşenî'yenin temsilcisidir.

16. yüzyılda Anadolu'nun belirli bölgelerinde nüfus yığılmaları yaşanmıştır. Nüfus artışında ölüm, doğum ve göçler belirleyicidir. Özellikle Osmanlı-Safevî mücadeleleri,⁵¹ isyanlar ve ticari maksatlar, göç olgusunda etkili olmuştur. Şehir, XVIII. yüzyılda salgın hastalıklar dolayısıyla oldukça sıkıntılı günler yaşamış 1712'de, 1762'de ve yüzyılın sonunda üç büyük veba salgını yaşanmış ve çok kişi hayatını kaybetmiştir. 1843 ve 1879'da kolera salgını meydana gelmiştir. Bölgenin mâruz kaldığı tabii âfetler arasında kıtlık da vardır. 1805, 1810, 1817 ve 1845 yıllarında peş peşe kısa aralıklarla kuraklık olması ve iyi ürün alınmaması köylerin boşalmasına sebep olmuştur. 1816'da Diyârbekir nüfusu 50.000 kadardır.⁵²

Osmanlı Devleti döneminde Diyârbekir'deki eğitim-öğretim kurumları; sıbyan mektepleri, iptidai mektepleri, rüşdiye mektepleri, idadi mektepleri, öğretmen yetiştiren okullar ile medreselerden oluşmaktaydı. Bunun yanında kızlara mahsus okullar da bulunmaktaydı. Sivil nitelikli okullara ilave olarak askeri nitelikteki okullar da mevcuttu. Söz konusu dönemde şehirde bir de sanayi mektebi bulunmaktaydı. Bu okulların yanında, şehirdeki gayri müslimlerin okulları ile yabancı okullar da vardı. Osmanlı Devleti zamanında Diyârbekir'deki medreseler; Merkez medreseler, Siverek'e bağlı medreseler, Silvan'a bağlı medreseler ve Lice'ye bağlı medreselerdir. Bunlardan Diyârbekir merkezdeki medrese sayısı 13, Siverek'e bağlı medrese sayısı 2, Silvan'a bağlı medrese sayısı 8, Lice'ye bağlı medrese sayısı da 6 civarındaydı.⁵³

47 Göyünç, "Diyârbekir", *DİA*, ss. 464-469.

48 Mustafa Kara, "Gülşeniye", *DİA*, C. 14, TDV Yay. İstanbul, 1996, ss. 256-259.

49 Nihat Azamat, "İbrâhim Gülşenî", *DİA*, C. 21, TDV Yay. İstanbul, 2000, ss. 301-304.

50 Göyünç, "Diyârbekir", *DİA*, ss. 464-469.

51 Alpaslan Demir, "16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyârbekir Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi", *bilig Yaz / sayı 50*, 2009, ss. 18-19.

52 Göyünç, "Diyârbekir", *DİA*, ss. 464-469.

53 Yaşar Arslanyürek, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Diyarbakır Medreseleri (Maarif Salnamelerine Göre)", Ed.; Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*, Cilt 2, Manas Yayınları, Ankara, 2019, ss. 5-7.

Osmanlı'da Diyarbakır/Âmid Eyaleti

Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Âmid merkez olmak üzere Diyârbekir beylerbeyliği/eyaleti kurularak 4 Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmed Paşa, beylerbeyi olarak tayin edildi. Mayıs 1517'de Mardin'in de Osmanlılar'ın eline geçmesiyle Diyârbekir bölgesindeki Hısnıkeyfâ, Ergani, Ruha/Urfa, Siirt gibi bütün kaleler ve merkezler aynı idare altında toplandı. 1518 yılında yapılan tahrir göre Diyârbekir beylerbeyliğine bağlı on iki sancak vardı:⁵⁴ Âmid (merkez sancak/idare yeri), Mardin, Sincar, Birecik, Ruha/Urfa, Siverek, Çermik, Ergani, Harput/Elâzığ, Arapkir, Kiğı ve Çemişkezek. Kısa bir süre sonra Âmid ve Mardin birleştirilmiş Musul da Diyârbekir beylerbeyliğine dâhil edilmiş, böylece on dört sancaklı bir beylerbeylik haline gelmiştir. Bu sancaklar dışında bazı resmî belgelerde birer sancak olarak gösterilen fakat yurtluk-ocaklık-hükümet (Kürt Mirlikleri/Ekrad Beyleri) sistemiyle idare edilen Palu, Eğil, Çapakçur/Bingöl, Sasun, Kulp/Pasur, Bitlis, Cizre, Genç/Darahini, Çüngüş, Hısnıkeyfâ gibi yerler de beylerbeyliği sahasındaydı. Ama buraların başındaki mirler (beyler), doğrudan merkeze karşı sorumluydu.

Diyârbekir vilâyeti, XIX. yüzyılda birçok değişikliğe uğradı; son olarak 1869'da Diyârbekir, Ma'mûretülazîz (Elâzığ), Siirt ve Mardin sancaklarından müteşekkildi. Evvelce birer sancak olarak Diyârbekir vilâyetine bağlı pek çok yer de kaza hâline getirildi. II. Meşrutiyet döneminde Diyârbekir vilâyeti biri merkez, diğerleri Siverek, Mardin ve Ergani olmak üzere dört sancağa ayrıldı.⁵⁵ Şehirde bulunan 7. Kolordu, Osmanlı Devleti'nin 2. Ordu'suna bağlı olarak 1910 yılında Ordu Nizamnamesine göre 1911'de kuruldu ve I. Balkan Savaşında yer aldı. I. Dünya Savaşında ise Yemen-San'a'da görev aldı. Mondros Antlaşması sonrası 1 Eylül 1923'te tekrar kuruldu.⁵⁶

Şehir surlarının Dağ Kapı bölümünün bir kısmı dönemin CHP valisi tarafından 1930'da şehir 'yeterli hava almıyor' gerekçesiyle yıktırılır. Bu yıkım 1932'de kente gelen Fransız arkeolog, mimar ve edebiyatçı Albert Gabriel (1883-1972)⁵⁷ adlı şahsın sunduğu rapor ile yanlış olan yıkım durdurulur.⁵⁸ Tek Kapı ile Çift Kapı ise 1944'te açıldı. Surların üzerinde yer alan 63 kitabeden 6'sı Bizans dönemine, 57'si ise İslâmî döneme aittir.⁵⁹ Surların uzunluğu da (5.800 m) yaklaşık 6 km, yükseklik ise yere göre 8 ila 20 metre arasında değişmektedir.⁶⁰

Diyarbakırlı Bazı Tarihi Şahsiyetler

Diyârbekir'den, hadislerin yayılmasında yetkinliği ve büyük bir rolü olan Şam Zahiriye medresesindeki dârülhadiste meşihat makamına gelen büyük hafız Şemsuddîn ez-Zehebî (ö.748), Ebû Saîd Salâhuddîn ed-Dimaşkî (ö.761), müfessir ve tarihçi İbn Kesîr (ö.774) gibi birçok âlimi etkileyen Şeyh İshâk İbn Yahyâ el-Âmidî (ö.725)⁶¹; Felsefe, mantık, usul-u fıkıh ve kelamda öne çıkan, Eyyübî hükümdarı Muhammed b. el-Melikü'l-Muzaffer'in hi-

54 Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 39, 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdirîyye Defteri (937/1530), *Defter-i Hâkânî Dizisi: IV*, Ankara, 1998, s. 1.

55 Göyünç, "Diyârbekir", *DİA*, ss. 464-469.

56 Neslihan Bolat Bozaslan, "Diyarbakır'da Bulunan 7. Kolordunun Kuruluşundan Günümüze Tarihçesi", Ed.; Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*, Cilt 2, Manas Yayınları, Ankara, 2019, ss. 345-350.

57 Semavi Eyice, "Gabriel, Albert-Louis", *DİA*, C. 13, TDV Yay. İstanbul, 1996, ss. 275-278.

58 Parla, a.g.m, s. 75.

59 Parla, a.g.m, s. 57.

60 <https://diyarbakir.ktb.gov.tr/TR-56899/surlar.html> E.T: 26. 05 2022

61 Farsat Abdullah Yahya Al-Warmely, "Şeyh İshâk İbn Yahyâ El-Amidî (Ö. 725) ve Hadisi Yayma Çabaları", Ed.; İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, *Diyarbakır: Âlimler, Ârifler, Edîpler*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, s. 467.

mayesinde Şam'da müderrislik yapıp orada vefat eden bir âlim olarak Seyfuddîn el-Âmidî (ö.631/1233); şehrin muallimi/müderrisi lakabı ile anılan, neseben Ensârî olup Sa'd bin Ubâde (ö.14/635 [?])'nin soyundan gelen, kabri Diyarbakır'da Safâ Camii haziresinde olan, Türkçe, Farsça ve Arapça lisanlarına vakıf, aklî ve naklî ilimlere dair 28 eseri tespit edilmiş olan Muslihuddîn-i Lârî (ö.979/1572)⁶²; 'Gubârî' yazı türünde usta hattat ve müderris olan, İstanbul Sultan Ahmet Camii'nin hat yazılarını yazan, Sahn-ı Seman ve Süleymaniye medresesinde müderrislik yapan Seyyid Kâsım Gubârî (ö.1625)⁶³; İslâm düşüncesi ve inancıyla Hz. Muhammed sevgisiyle yoğrulmuş, Osmanlı'nın edebiyat hayatına mührünü vurmuş Fatih Türbesi avlusunda medfun Ali Emirî (ö.1924)⁶⁴; Tıpta uzman tarihçi, müzeci-likte kurucu, felsefede söz sahibi, siyasetçi, ansiklopedist bir kişilik olarak İslâm Tarihi'nde, Dinler Tarihi'nde, Şehir Tarihi'nde şehrin canlı hafızası ve beş yabancı dil bilen Abdüsettar Hayati Avşar (ö.2015)⁶⁵; mütevazı şahsiyeti ve yaşantısıyla 'devletlinin iltifatına' iltifat etmeyen edebiyatçı, şair yazar, ömrünü '*Diriliş*' idealine adanmış mütefekkir, idealini ve savunduğu değerlerin menbaini "*Benim inandığım ve bağlandığım dava ilk insan ve ilk yol göstericinin; dünyayı dolduran inkâra karşı özgür inanç gemisinin kaptanı olan Hazreti Nuh'un; ebedi kurtuluş sancağını uygarlıklar başkentine diken, ateş imtihanından geçmiş ve kurban şifasıyla azapların zehrini eritmiş Hazreti İbrahim'in; toplumu yönetecek altın kuralları, sütunlar gibi ufukumuzda yükselten ve onları kıyamete kadar tarihin levhası olarak belirleyen Hazreti Musa'nın; ölüleri diriltten, ölü gönülleri diriltici soluğun sahibi Hazreti İsa'nın ve nihayet en büyük insan, en büyük yol gösterici, bütün insanlığa ışık tutucu, fiziği ve fizikötesini aydınlatıcı son Peygamber Hazreti Muhammed'in davasıdır*"⁶⁶ şeklinde dile getiren Sezai Karakoç (ö.2021)⁶⁷; Kulp ilçesinde doğan, hadis mütehasısı olan "*İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri, Tefsirli Kur'an-ı Kerim Meali, Ahkâm Hadisleri, Kaynaklarıyla İslâm Fıkhi, Kur'an Ahkâmı ve Mezhep İmamların Görüş Farkları, Dört Mezhebin Kuruluş ve Yayılışı, İnsanlığın Önderi Muhammed Mustafa (a.s)*" gibi çok sayıdaki eserin de müellifi Celal Yıldırım (1928-...) ⁶⁸ gibi münevverler zuhur etmiş ve tarihe geçmiştir.

62 Ahmet Tanyıldız, "Hint-Fars-Osmanlı Hattında Bir Kültür Durağı Olarak Diyarbakır", Ed.; İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, *Diyarbakır: Âlimler, Ârifler, Edîpler*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 268-269.

63 Âdem Ceyhan, Halil Çeçen, "Diyarbakırlı Bir Hattat, Müderris ve Nakibu'l-Eşraf: Seyyid Kâsım Gubari ve Hz. Ali'den Yüz Söz Tercümesi", *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016*, Ed.; Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, C. 2, 2017, s. 842.

64 Ayşe Sağlam, "Ali Emiri Divanında Etik ve İnsani Değerler Eğitimi", *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016*, Ed.; Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, C. 2, 2017, s. 873.

65 Mehmet Songür, "Diyarbakırlı İlim Adamı Dr. Abdüsettar Hayati Avşar", *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016*, Ed.; Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, C. 2, 2017, s. 913.

66 Sezai Karakoç, *Diriliş Neslinin Amentüsü*, Diriliş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 10.

67 [Diriliş Mefkûresinin Mütefekkeri Sezai Karakoç ve Diriliş İdeali \(sdam.org.tr\)](https://www.sdamsam.org.tr) E.T: 25.05.2022

68 Ali Karakaş, "Diyarbakırlı Bir İlim Adamı Olarak Celal Yıldırım ve Hadis'e Bakışı", Ed.; İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, *Diyarbakır: Âlimler, Ârifler, Edîpler*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 277-282.

Diyarbakır Fethinde Katliam İddiası: Yalanlar ve Gerçekler

Fetih; Arapça’da ‘açma, yol gösterme, zafere ulaştırma, zafer’ gibi anlamlara gelip çoğulu ‘fütuh-fütûhât’ kelimesidir.⁶⁹ Fetih, bir cihad hareketidir. Cihad, Müslümanların hem kendilerini koruma/savunma hem de tevhidi inancın ve İslâmî çağrının insanlığa ulaştırılması yolundaki engelleri kaldırma ameliyesidir. Bunun gerçekleşmesinde ‘fetih’, cihad kavramının ve uygulamasının ise bir boyutunu oluşturur. Cihadın gayesinin ise ancak Allah’ın rızasına erişmek ve adaletin gerçekleşmesi olduğunu Kur’ân-ı Kerim’in ve hadislerin ilgili beyanları ortaya koymaktadır.⁷⁰ Fethin gerçekleşmesinin sonucunda yöre halkına asla, ‘din dayatılmaz’, ‘zorla din değiştirme’ yapılamaz. Bunun tarihte örnek ve kanıtı olmadığı gibi Allah, Kur’ân-ı Kerim’de net bir şekilde de yasaklamıştır.⁷¹ İnanmak ve İslâm’ı kabul etmek ancak ‘tercih’ meselesidir. Kur’ân-ı Kerim’de savaş salt olarak emredilmemiş belirli aşamalardan sonra bir zorunluluk şeklinde ortaya çıkınca buna “izin” verilmiştir. Bu zorunluluğu oluşturan çerçeve ise Müslümanlara savaş açılması ve ilkin düşmanın saldırmasıdır. Bu durumda Müslümanlara savaşma yetkisi verilmiştir. Aksi halde Kur’ân, Müslümanlarla savaşmayan, kendi yurtlarında yaşamalarına müdahale etmeyen ve düşmanlarına karşı Müslümanların aleyhinde faaliyet göstermeyen kimselere güzel muamelede bulunmayı ve onlarla yapılan anlaşmalara riayet etmeyi emretmektedir.⁷²

Fetih kavramında ve uygulamasında dünyalık bir gaye, insanları esir etme ve insanlara hükmetme, fethedilen yerleri talan etmek ya da nimetlerini ele geçirmek yoktur. Fethin ana gayesi Allah’ın rızasına erişmek, kula kulluğun önüne geçebilmek ve bu mücadelede bulunan inananların nihai hedefi, rıza-i ilahî sonucunda cennet saadetine ulaşmaktır. Aksi bir niyet ve eylemin gerçekleşmesi halinde ‘arzulanan rıza ve adalet’ten sapma olacağından,

69 Mustafa Fayda, “Fetih”, *DİA*, C. 12, TDV Yay. İstanbul, 1995, ss. 467-470.

70 Bakara 2/190, 218, 246.; Al-i İmran 3/195.; Nisa 4/71, 75.; Enfal 8/61, 62.; Tevbe 9/12, 42, 86, 91.; Hacc 22/40.

71 Bakara 2/256: “Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah’a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir.”

72 Cafer Acar, *İlk İslâm Fetihleri -Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planı-*, Samer Yayınları, Kahramanmaraş, 2020, s. 15.

değil cennete kavuşmak, ‘zulmedenler’ kategorisine girmekle cezalandırılma durumu söz konusu olacaktır. Fethin anlamı için şöyle de denilmiştir: “*Kelimenin yalnız maddi yönden fetih manası taşıdığı söylenemez; kelime öncelikle ve daha çok, kalbi ve aklı İslâm gerçeğine açmak, ikinci olarak da İslâm mesajının önündeki engelleri kaldırmak, insanın kalbine ve aklına ulaşmayı mümkün kılacak ortamı hazırlamak anlamına gelir.*”⁷³

Fetih, silahlı mücadele sonucunda olabileceği gibi sulh-anlaşma yoluyla da olabilir. Nitekim Hudeybiye (6/628) antlaşması, Kur’ân-ı Kerim’de fetih, ‘zafer’ olarak nitelendirilmiş ve Mekke şehri ‘savaşsız’ şekilde fethedilmiştir. Yine Kudüs ve Taif bu örnektendir. Müslümanların tarihte ve günümüzde gayrimüslimlerle iç içe yaşadıkları bir gerçektir. Hz. Peygamber (s.a.v) Mekke ve Medine’de müşrikler ve ehli kitapla birlikte yaşamıştır. Medine Sözleşmesinde⁷⁴ belirtildiği gibi Mekke ve Medineli Müslümanlarla, Yahudiler ve civar kabileler arasında karşılıklı hak ve vazifeler belirlenerek bir sözleşme/ahidleşme meydana getirilmiştir. İnançlara müdahale edilmeyecektir. Sözleşmenin 25. maddesinde şöyle deniliyordu. “*Yahudilerin dinleri kendilerine, mü’minlerin dinleri kendilerinedir.*” 44. madde ise şöyleydi: “*Müslümanlar ve Yahudiler arasında Medine’ye hücum edecek kimselere karşı yardımlaşma yapılacaktır.*” Medine’de Müslümanlarla gayrimüslimler arasında söz konusu sözleşme ve aynı şehri paylaşma çerçevesinde ilişkiler kurulmuş, karşı taraf düşmanla ittifak edip Müslümanları arkadan vurmaya kalkışmadıkça bu ilişkiler medenî bir tarzla sürdürülmüştür. Müslümanlar ile diğer milletler arasındaki ilişkilerin temeli bu bağlamda esasta sulh ve hakkın gözetilmesi üzerine kuruludur.

Kur’ân-ı Kerim haksız saldırıyı, düşman olmayanlara düşmanlık etmeyi yasaklamıştır. Dinleri ne olursa olsun, Müslümanlara saldırmayan insanlara haksız yere saldırmak yasaktır. Dinde zorlama yoktur,⁷⁵ Allah haksız yere saldıranları sevmez,⁷⁶ Allah adaletli davrananları sever⁷⁷ ayetleri Kur’ân’ın bu prensiplerini vurgulamaktadır. Düşmandan yaşlıların, kadınların, delilerin, engellilerin ve çocukların öldürülmemeleri gerekir. Çünkü Yüce Allah: “*Allah yolunda sizinle savaşanlarla savaşın.*”⁷⁸ buyurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.) çocukları, ihtiyarları ve kadınları öldürmeyi yasaklamıştır. İbn Ömer (r.a.) anlatıyor: “*Resûlullah (s.a.v.)’in katıldığı gazvelerden birinde öldürülmüş bir kadın bulundu. Resûlullah (s.a.v.) bunun üzerine kadınları ve çocukları öldürmeyi yasakladı.*”⁷⁹ İmam Malik (ö. 179/795) ve İmam Evzâî (ö. 157/774), Resûlullah (s.a.v.)’in bu husustaki hassasiyetine binaen şu hükme varırlar: “*Kadın ve çocuğun (savaşta) öldürülmesi hiçbir sûrette câiz değildir. Öyle ki, ehl-i harb, kadın ve çocukları kendilerine kalkan yapıp gerisinde siperlenseler veya bir kaleye veya gemiye girip beraberlerinde çocukları ve kadınları alıp perde olarak tutsalar onlara öldürücü atış yapmak veya sığınaklarını yakmak câiz olmaz.*” İmam Şafî (ö. 204/820) ve Hanefi uleması ancak “*Kadın savaşçı ise öldürülmeleri câizdir*” demişlerdir.⁸⁰

İslâm’daki fetih kavramı ile Batı dünyasının anladığı fethi mukayese etmek gerekir. Çünkü Batı’nın savaşları, bir ülkenin yayılmacı amaçlarla diğer ülkelere karşı yaptığı ha-

73 Fayda, “Fetih”, *DİA*, ss. 467-470.

74 Muhammed Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 99-108.; Bilal Sambur, “Medine Vesikasının Özgürlük ve Çoğulculuk Açısından Tahlili”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl 19, Sayı 76, 2014, ss. 179-186.; Ahmet Güneş, “Medine Vesikasının İslâm Hukuku Açısından Kaynak Değeri”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl 12, Sayı 34, 2008, ss. 211-213.

75 Bakara, 2/256.

76 Bakara, 2/190.

77 Mümtehine, 60/8.

78 Bakara, 2/190.

79 Buhârî, Cihâd 147, 148; Müslim, Cihâd 24; Ebû Dâvûd, Cihâd 34.

80 Ahmet Akıncı, “İslâm Hukukuna Göre Savaşta Uyulacak Kurallar”, *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*, Bursa, 2007, s. 49.

reketleri ifade ediyor ve o ülkenin sömürülmesini hedef alıyor. Geçmişte Avrupa'nın güçlü ülkeleri, Asya ve Afrika'nın zenginliklerine sahip ülkelerine doğru büyük sömürgeleştirme hareketleri yaptılar. Dolayısıyla bu hareketlerin yeni bir dönem açmaya ve başlatmaya vesile olan bir yönü yoktur. Fakat fetih olayı ile yeni bir başlangıç ve hareket meydana gelmektedir. Hz. Peygambere sorulur; Allah yolunda olan kimdir? Ganimet kazanmak için harbeden mi, cesaretiyle şöhret kazanmak amacıyla olan mı yoksa kabilesiyle dayanışma halinde bulunduğunu göstermek isteyen mi? Cevap; Hiçbiri. Sadece Allah'ın adını yüceltmek için savaşan kimse Allah yolundadır.⁸¹ İslâm savaş hukukunun önemli kavramlarından biri de “*eman*”dır. Arapça “*emn*” kökünden türemiş bir isim olan “*eman*” sözlükte “*güven, güvence, emniyet*” anlamlarına gelir. İstilahta ise; Müslüman ülkesinin diğer ülke halklarına ülkeye giriş ve çıkışlarda yahut savaş hallerinde rakip halklara tanınan can ve mal güvencesini ifade eder.⁸² Dolayısıyla Müslüman fetih tarihi, işgal ve sömürge niyetini taşımaz. Gidilen yerler memleket olarak görülür ve orada mukim olunur. Gidilen yere ancak yeni hayat takdim edilir ki Endülüs, Anadolu, Balkanlar, Uzakdoğu Asya ülkelerinin ispatlı örnekliğine tarih şahitlik etmektedir. İslâm'ı rızaları ile kabullenmiş ilk halklarından olan Kürtlerden sahabî Caban el-Kürdî, yanındaki Kürt grupla birlikte Medine'de Hz. Peygamber ile görüşmüş, ardından kendi bölgelerine dönerek İslâm'ı yaymışlardır. Caban el-Kürdî'nin eliyle Müslüman olarak İran Sâsânî Kralı Kisra'nın baş muhafızlığını yapan Deylem el-Kürdî, Kâdisiye Savaşı'nda Müslümanların yanında yer almıştır.⁸³

Müslümanların hâkim olduğu ve İslâmî normların cari olduğu dönemlerde mevcut hukukî düzlemde insanların etnisitesi ayrıcı özellik ve ayrımcılık ifade etmezdi. Topluluklar, inanç bağlamında nitelenir ve hukuk bu bağlamda ‘*İslâmî ve zımmî/gayri müslim hukuku*’ şeklinde vücut bulurdu. Burada esas olan hakların sağlanması ve korunmasıdır. O dönem mahalle yerleşimleri de buna göre şekillenmişti.⁸⁴ Öyle ki Diyarbakır'ın fethiyle birlikte İslâm hukuku devreye girmiş, ikta arazi sistemi uygulanmış ve pek çok Müslüman buraya yerleşmiştir. Böylece bölgenin İslâmlaşması da hızlanmıştır. Zira müsamaha, güven ve adalet söz konusudur. Kim olursa olsun mülkiyet hakları ve ibadet hürriyetleri vardır. İslâm'ın bölgede yayılma olayını Alman oryantalist Theodor Noldeke (1836-1930) şöyle nakletmiştir: “*İlk yüzyılların en dikkate değer olaylarından biri, İslâm'ın doğu Suriye'deki Hıristiyanlarca benimsenmesidir. Oysa Dicle nehrinin suladığı topraklarda yaşayan Nasturî mezhebine bağlı bu Hıristiyanlar, bir zamanlar Pers krallarının uyguladığı sert baskı ve kıyımlara rağmen dinlerinden dönmemişlerdi. Bu şaşırtıcı sonucun doğmasında öyle görünüyor ki Hıristiyanların, İslâm gibi ruhbansız bir dini benimseyerek kendilerini ruhanîlerin dayanılmaz vesayet ve baskılarından kurtarmak arzusunun büyük rolü olmuştur.*”⁸⁵ Bu eksende Müslümanların fetih politikasını ve gayri müslimlerin bakış açısını ortaya koyması bakımından Ürdün havalisi Hıristiyanlarınca dile getirilen şu sözleri kayda değerdir: “*Ey Müslümanlar! Bizanslılarla aynı dinden olmamıza rağmen sizi onlara tercih ederiz. Çünkü siz, bize karşı sözünüzü sadık bir şekilde tuttunuz. Bize karşı daha merhametlisiniz ve bize adaletsiz davranmaktan kaçınırsınız. Sizin yönetiminiz onlarınkinden elbette daha iyidir. Onlar, bizim mallarımızı ve evlerimizi gasbettiler.*”⁸⁶ İslâm topraklarını istilaya gelen

81 Acar, a.g.e, s. 19.

82 Acar, a.g.e, s. 30.

83 Ed. Adnan Demircan, Mehmet Akbaş, *Kürtler (Tarih)*, C. 1, Nida Yayınları, İstanbul, 2015, s. 63.

84 İbrahim Özcoşar, “Bir İslâm ve Osmanlı Şehri Olarak Diyarbakır/Amid” *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Ed.; İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018, ss. 17-20.

85 Koyuncu, a.g.m, s. 139.

86 Thomas Walker Arnold, *İslâm'ın Yayılış Tarihi*, Çev. M. Halil Halid, Haz. Yüksel Kanar, Kapı Yayınları, İstanbul, 2022, s. 59.

on binlerce Müslümanı katleden Haçlıları ve onların bu katliamlarına mukabil Müslüman Kürd, Kudüs Fatihî Selâhaddîn-i Eyyübî'nin onlara karşılık adaletini hatırlayalım. Öyle ki bu durum karşısında Kudüs Haçlı mahkeme tutanaklarında kayda geçmiş nice Hıristiyan asker ve komutanın Müslüman olma örnekleri vardır.⁸⁷

Diyârbekir, İslâm tarihinde Müslümanların esas itibariyle sulh ile fethettikleri yerlerdendir. Bölgede yüzyıllarca süren Bizans-Sâsânî savaşları ve şiddetli baskıları karşısında halk, Müslümanlara 'kurtarıcı' olarak hüsn-ü kabul göstermiştir. Kürtler, Irak'ta Müslümanlarla karşılaştıktan sonra 637'den itibaren kitlesel olarak Müslüman olmaya başlamıştır. Tarihi kaynaklar, Diyarbakır'ın sulh ile fethedildiği konusunda birleşiyor iken tarihi belge ve bilgilere dayanmayan subjektif yaklaşımlarla tahrif etme maksatlı fetih katliam iddiasını -fetihten yüzyıllar sonra- gündem etmekte olanlar olmuştur.

İddia: Araplar kesin zaferi sağlayınca Kürtlere karşı insafsızca hareket ettiler. Kürtlerin Zerdüşti olmaları onlara iyi bir gerekçe olmuştur. Kürt'ün canı, malı, ırzı Araplarca helal sayılıyordu. Halk katledildi; şehirler, kasabalar, köyler yakıldı; mallar yağma edildi. Kadınlar, çocuklar kasaplık hayvan gibi talan edildiler... Bu türler ürpertici ve insan beynini alt üst eden hadiseler, İslâm'ın büyük halifesi Ömer bin Hattab'ın onay ve emriyle gerçekleşmişti.⁸⁸ Bu zulüm yüzyıllarca sürdü. Kürtçe, Farsça yasaklandı.⁸⁹ Kürtlerin katledilmesiyle ilgili olarak Ethem Xemgin (1947-2018) *Kürdistan Tarihi* adlı eserinde M.S 502'de Sâsânîler'in Diyarbakır kalesini ele geçirirken 80 bin kişiyi kılıçtan geçirdiğini aktarır. Ancak İslâm ordularının Kürtleri katline dair tek bir ayrıntı vermez. Ama kendisiyle çelişerek hiçbir kaynak göstermeden Müslümanların, Kürtleri katliama uğrattığını iddia eder.⁹⁰

Söz konusu iddiaları ile kurgusal, hezeyanlara dayalı bir 'ulusal-sol' tarih tasarlama peşinde olan zevatın bu yolla ulaşmak istedikleri; Kürtlerin İslâmî kimliğini sarsmak, seküler zihniyetin kökleşmesine aracılık yapmak,⁹¹ fetih ve Hz. Ömer üzerinden 'hakikat' ile hesaplaşmak, Kürtleri; İslâm'dan uzaklaştırmak isterken şeytanı kutsayan/şeytana tapan⁹² Yezîdiliğe/Ezîdîliğe ve politeist bir kapsam kazanan eski İranî bir inanç olarak ateşi kutsayan Mecûsîliğe/Mazdeizme/Zerdüştlüğe⁹³ savurmak olduğu siyasi kimliklerine bakarak ve yalanı silah yapmalarından rahatlıkla anlaşılabilir.

Tarih, bilgi ve belge ilmidir. Söz konusu iddiaların hiçbir ilmi ve tarihi karşılığı yoktur. El-Cezire, sulh ile fethedilmiş, halka eman/güvence verilmiştir. Bu da tüm muteber tarihi kaynaklarda yer bulan '*Ruha Antlaşması*' ile olmuştur.⁹⁴ Mezkûr antlaşmaya göre;

- 1- Cizye vergisini ödedikleri sürece canları, malları, aileleri, işleri emniyette olacaktır.
- 2- Mevcut kiliseleri yıkılmayacak, yeni kilise inşâ edemeyecekler, açıkça çan çalmayacaklar.
- 3- Evleri işgal edilmeyecek.
- 4- Yolunu bulamayanlara rehberlik edecekler.

87 Walker Arnold, a.g.e, ss. 92-93.

88 Ekrem Cemil Paşa, *Kürdistan Kısa Tarihi*, Doz Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 100-101.

89 Cemil Paşa, a.g.e, s. 101.

90 Turan, *Fetihler, Hareketler ve Şahsiyetler Açısından KÜRTLER*, ss. 70-75.; *Kürtlerde İslâmî Kimliğin Gelişmesi*, ss. 42-58.

91 Detay için http://www.sdham.org.tr/image/foto/2017/11/28/KURTLERI-LAIKLSTIRME-CABALA-RI_1511874705.pdf E.T: 25.05.2022

92 Ahmet Taşğın, "Yezîdiyye", *DİA*, C. 43, TDV Yay. İstanbul, 2013, ss. 525-527.

93 Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", *DİA*, C. 28, TDV Yay. Ankara, 2003, ss. 279-284.

94 Karan, s. 834.

5- Yol ve köprüleri tamir edecekler.

6- Müslümanlara karşı iyi niyet sahibi olacaklar. Şayet Müslümanlara hıyanet eder ve anlaşma şartlarına riayet etmezlerse himaye görmeyeceklerdir.

Âmid şehri de bu antlaşma uyarınca muamele görmüştür. Şehir, Bizans İmparatorluğundan alınmış olup Medine'de, Mekke'de v.b yerlerde olduğu gibi İslâm hukukunun ilkeleri esas olmak üzere gayri müslim halk, 'koruma' altına alınmıştır. Gerisi tamamen iftiradır ve tarihi ters yüz etme/tahrif etme hastalığıdır. Burada hakikati, ideolojilere kurban etme gayreti söz konusudur. Gaye özellikle yeni neslin zihinlerini iğfal etmektir. Bu eksen de Kürtler üzerine kaleme alınmış bir başka kaynak, objektif davranarak meselenin aslına sadık kalarak konuya değinmiş ve savaş, katliam değil sulh-anlaşma ile bölgenin fethini kabullenmektedir.⁹⁵Yine Kürt tarihi üzerine araştırmalarda bulunan Minorsky *Kürtler ve Kürdistan* eserinde, Hz. Ömer döneminde herhangi bir katliamın olduğundan söz etmez. Vakayiname'de (Anter) 60 bin, Xemgin ise 80 bin kişinin öldürüldüğünü söyler. Bunu yazarken de hiçbir delil, veri de göster(e)mezler. Bununla beraber bilinmeli ki 639'da yaşanan fetihden 1300 yıl sonrası birkaç kişi tarafından yazılan kitaplarla tamamen ideolojik ve taassupkarane tutumla yerli yabancı aslı hiçbir tarihi kaynak ve kayda dayanmadan Müslümanların fethi üzerine demagoji ve manipüle faaliyeti yürütülmek istenmiştir. Değil 639'da 1800'lü yıllarda şehrin nüfusunun 50 bin olduğu kaynaklarda yer alırken nasıl olur da 60 ya da 80 bin kişinin katledildiği iddia edilebilir. Bu rakamlar o günün nüfus koşullarına göre birkaç şehrin haritadan silinmesi anlamına gelmektedir ki bu açıdan da bakılsa bile her şeyin tutarsız ve yalandan ibaret olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Ayrıca bölge, o zamanlarda Kürtlerin egemen oldukları ve yoğun yaşadıkları bir bölge de değildi. Çok farklı inanç ve ırktan insanlar yaşamaktaydı. Ama iddia sadece Kürtler üzerinden pazarlanmaktadır ki bu da tamamen maksatlı olduğunu göstermektedir. Öte yandan Müslümanların Kürt topluluklarıyla karşılaşması Diyarbakır fethiyle olmamış, Irak'ın fethiyle Tikrit bölgesinde gerçekleşmiştir.⁹⁶ Ki bu karşılaşma, iki devletin ve ordularının karşılaşması da değildir. Irak'ta Müslüman ordunun muhatabı Sâsânîler olmuştur. İslâm ordularının bölgeyi fethettiği dönemde söz konusu coğrafyada Kürtlerin siyasi varlığına dair herhangi bir bulgunun olmadığını 'İslâm karşıtı bir Kürt yazar' olarak Mehrdad R. İzady de şöyle itiraf etmektedir:

*"Kayos ailesinin MS 380 yılında ortadan kaldırılmasının ardından ve Sâsânîler'in MS 651 yılındaki çöküşüne kadar Kürdistan'da veya başka bir yerde bağımsız ya da özerk bir Kürt mevcudiyetine rastlanmamaktadır."*⁹⁷

Aynı şahıs devamında Kürtlerin, Bizans ve Sâsânîler'in baskılarına maruz kaldığını buna karşın İslâmî süreçle beraber hürriyeti yaşadıklarını ve siyasi bir hüviyete eriştiklerini de şu şekilde beyan etmektedir:

*"Anadolu'daki Bizans döneminde bırakın çoğu Hıristiyan olmayan Kürtleri, Hıristiyan Ermenilere bile kendi ülkelerini yönetme hakkı vermiyordu. Kürtler kendi ülkelerini yönetme hakkını elde edebilmek için Arap-İslâm güçlerinin Sâsânîleri yenilgiye uğratıp Bizansları da bölgeden çıkarmalarına kadar beklemek zorunda kaldılar."*⁹⁸

Dönemin kaynaklarına göre o dönemde Diyarbakır ve civarında kayda değer bir Kürt varlığından bahsedilmemiştir. Kürtlerin varlığı için İran'ın Kazvin, Ahvaz, Hemedân (Med

95 Torî, *Tarihte Kürt-Türk İlişkileri*, Ed. Ahmet Önal, Pêri Yayınları, İstanbul, 2002, s. 22.

96 Ali Rıza Özdemir, *101 Soruda Kürtler*, Altınpost Yayınları, Ankara, 2012, s. 82.

97 Turan, *Kürtlerde İslâmî Kimliğin Gelişmesi*, s. 27.

98 Turan, *Kürtlerde İslâmî Kimliğin Gelişmesi*, s. 27.

bölgesi)⁹⁹ Kermanshah, Huzistan, Urumiye (m.906 Hezbanîler); Irak'ın Musul, Şehrizar, Erbil bölgeleri ile Azerbaycan'ın Gence, Nahçıvan kısmında (m.951'de Şeddadîler) ve Nusaybin-Hakkâri-Cudî civarında buldukları kaynaklarda (Mesûdî *Murû'z Zeheb/Altın Bozkırlar*, İbn-i Cübeyr *Endülüs'ten Kutsal Topraklara Seyahat*, Belazurî *Fütûhu'l-Buldan*, İbn-i Esir) söz edilmektedir.¹⁰⁰

Mezkûr iddiada yer alan Kürtçe ve Farsçanın yasaklandığı hususu da tamamen hayal mahsulüdür. Devletin resmi işlemleri, Dört Halife Dönemi'nde yerel resmi dillerde (Farsça, Rumca) tutulmuş olup dillerin yasaklandığı da yalandır. Kur'an-ı Kerim'de Rûm Sûresi'nin 22. ayetinde beyan edildiği üzere Allah, “*Allah'ın kudret ve hikmet delillerinden biri de gökleri ve yeri yaratması, lisanlarınızın/dillerinizin ve renklerinizin değişik olmasıdır. (Farklı kavim ve kabileler olarak, birbirinizle kolay tanışmanız, dayanışmanız, değişik yetenek ve üretimlerinizden yararlanmanız için böyle yapılmıştır.) Şüphesiz bunda, (dikkatle düşünüp) bilenleriniz için alınacak ibretler vardır.*”¹⁰¹ İlahî fermanını buyurmuştur. Kur'an'ın açık ifadesiyle yaratma Allah'a aittir ve insanların fizyolojik farklılıkları ile dillerinin varlığı ve farklılıkları da Allah'ın yaratması ve delillerindedir. Hâl böyleyken Allah'a inanan ve İslâm'ı hayatın odağına almış kimseleri ‘dilleri yasaklayan’ olarak nitelemeye kalkışmak; tarihi yalanlamaktır, hakkı reddetmektir, Allah'ı ve yaratmasını inkâr demektir. Ayrıca ülkede resmi işlemlerde bir bütünlüğün sağlanması yolunda Emevîlerin kuruluşlarından sonra Abdülmelik b. Mervân (ö.86/705) zamanında Arapçayı resmi dil ilan ettikleri de bilinmektedir. Yine hatırlanmalı ki Arapça sadece resmi işlemlerde zorunlu olup her yerel dil konuşulmaya ve kullanılmaya devam etmiştir. Şayet böyle olmamış olsaydı ve Kürtçe yasaklanmış olsaydı yüzyıllar içinde Kürtçe dili yok edilmiş olurdu. Oysa Kürtçe serbest idi ve eğitim kurumlarında da kullanılmış, bunun neticesinde nice edebiyat ürünü ortaya konularak Kürtçe aksine gelişim yaşamıştır. Medine'nin Şafii müftülüğü 67 yıl Kürtlerin elinde kalmış, aynı şekilde Mekke'deki Şafii kurumların başında da çoğunlukla Kürtler bulunmuştur. Hollandalı oryantalist Martin V. Burinessen “*Ben, Endonezya'yı dolaşırken o kadar çok El-Kürdi lakabıyla karşılaştım ki yoksa Endonezya'yı Kürtler mi İslâmlaştırdı, sorusunu sormadan edemedim*”¹⁰² der.

Müslümanların farklı din, inanç mensuplarına ve etnik unsurlara muamelesi ile ilgili mevzu üzerine Hıristiyan yazarlardan Âmin Maalouf'u dinlemek gerekir. İşte Maalouf'un söyledikleri: “*Eğer atalarım Müslüman ordular tarafından fethedilen bir ülkede Hıristiyan olmak yerine, Hıristiyanlar tarafından fethedilen bir ülkede Müslüman olsalardı onların inançlarını koruyarak 14 yüzyıl köy ve kentlerinde yaşamaya devam edebileceklerini sanmıyorum. İspanya Müslümanlarına ne oldu? Sicilya Müslümanları neredeler? Tek kişi kalma-macasına katledildiler veya cebren Hıristiyanlaştırıldılar.*”¹⁰³ Hıristiyan Suriyeli bir tarihçi; “*Allah, bizi Romalıların elinden (Müslüman) Araplar vasıtasıyla kurtardı. Romalıların intikam ve zulmünden kurtulmakla oldukça rahata kavuştuk*”¹⁰⁴ diyor. İngiliz tarihçi Thomas W. Arnold şöyle diyor: “*Kilise, Müslüman yönetimi altında iken baskı altında tutulmuyordu. Tersine, Müslüman hâkimiyeti altına girdikleri zaman Nasturîlerin tarihi, dini hayatta büyük bir refah ve iyileşme sergiler.*”¹⁰⁵

99 Torî, a.g.e, s. 12.

100 Rıza Özdemir, a.g.e, ss. 84-85.

101 <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=30&ayet=22> E.T: 28.05.2022

102 Turan, *Kürtlerde İslâmî Kimliğin Gelişmesi*, s. 61.

103 Âmin Maalouf, *Ölümcül Kimlikler*, Çev. Aysel Bora, İstanbul, 2000, s. 50.

104 Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, Anka Yay. İstanbul, 2003, s. 82.

105 Akinci, s. 13.

İslâm, Müslümanlara karşı düşmanca tutum ve davranışlar içinde bulunmayan gay-rimüslim toplumlarla iyi ilişkiler kurmaktan Müslümanları alıkoymaz. Bilakis onlara karşı âdil, ölçülü davrananları sever. Bir Müslüman devletin takip edeceği dış siyaset, şu ayetlerle tespit edilmiştir: “Allah, sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik etmekten ve onlara adaletli davranmaktan menetmez. Çünkü Allah, adaletli olanları sever. Allah, yalnız sizinle din uğrunda savaşanları, sizi yurtlarınızdan çıkarıcıları ve çıkarılmanız için onlara yardım edenleri dost edinmenizi yasaklar. Kim onlarla dost olursa, işte zalimler onlardır.”¹⁰⁶ Bu dönemde, İslâm ordularına karşı gerileyen Bizans imparatoru Herakleios (ö.641)’un, bu durumun sebebinin öğrenmek için yapmış olduğu istişarî toplantıda yaşlı bir adamın Herakleios’a söyledikleri, meselenin boyutlarını ortaya koymaktadır. Yaşlı adamın; “Müslümanların orduları gecelerini ibadetle geçirirken, gündüzlerini de savaşla geçirmekte, iyiliği emretmekte, kötülükten alıkoymakta, parasını vermeksizin hiçbir şey yememekte, her yere barışla girip, gâlip gelince zulmetmemekte, verdiği sözleri yerine getirmektedir. Biz ise sözümüzden döner, halka zulmeder, içki içer, haramları işler, fesat çıkarırız” şeklindeki açıklamasına karşılık Herakliyus; “Eğer bu söylediklerin doğru ise onlar şu ayak bastığım yerlere hâkim olacaklardır” dedikten sonra “elveda Suriye” diyerek İstanbul’a dönmüştür.¹⁰⁷ Antakya Hıristiyan Yakubî (Süryânî) Patriği Mihael’in; “Allah, İsmailoğullarını (Müslümanları) göndererek, kilisemizi yıkan ve yağma eden Romalılardan (Katoliklerden) intikam aldı”¹⁰⁸ şeklindeki sözleri de Bizans’a bakış açısı bakımından önemli iken Müslümanların hak ve adaleti gözetdiklerini, zulmetmediklerini de ortaya koymaktadır.

Sonuç Olarak

Diyarbakır/Âmid, köklü tarihi geçmişiyile sahip olduğu coğrafi konumuyla bölgenin önemli dinamikleri arasında yer alır. Sahip olduğu su imkânları, mûmbit arazileri ve ticari güzergâhı ile önemli bir ekonomik değer taşımaktadır. Farklı kültürleri bünyesinde derç etmiş bir kültür havzası olarak arkeolojik araştırmalara göre Anadolu’da tarımsal üretimin 10 bin yıl öncesi, burada başlamış olması şehrin karnesi için mühim bir veri olsa gerek.

Hafıza hükmündeki tarihin, ideolojilere kurban edilmeden eldeki bilgi, belge ve bulgulara dayalı olarak takdim edilmesi, ilkesel olarak esas iken kimi insanların ve siyasi güç sahiplerinin kendi doktrinleri uyarınca hareket edip tarih’i araçsallaştırmaları ‘hafıza’nın yitimine ya da tasarlanan yeni bir kimlik inşası için formatlama argümanına dönüştürülebilmektedir.

Miladi 639 yılında yaşanan fetih ile birlikte şehrin kimliği ‘İslâm’ olmaya başlamıştır. Müslümanların idaresinde şehirde diğer din mensupları da dil ve inanç hürriyetine sahip olmuştur. Tarihi kayıtlar, mahkeme sicilleri ve sözlü tarih verileri bunu ispatlamıştır.

Tarihi, mimari, sanatsal eserler ve semboller, bir şehrin kimliği için önemli göstergelerdir. Diyarbakır şehrinin sahip olduğu somut eserleri, onun İslâmî kimliğinin nişanelerindedir. Bundandır ki bunu hazmedemeyen yerel, ulusal ve küresel unsurlar; bunun değişmesi için gayret göstermiş/göstermektedir.

Özellikle 20. yüzyılın başlarından itibaren bu durum kendisini daha berrak şekilde gösterir olmuştur. Bu minvalde ulusçu laik yönetimle birlikte şehirdeki yerel yöneticiler,

106 Mümtehine, 60/8,9.

107 Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. 1, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1998, s. 13.

108 Mehmet Azimli, “Hulafa-i Raşidin Dönemindeki İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler” İSTEM, Sayı 6, 2005, s. 185.

şehrin dokusunu bozacak adımlar atarak surları, türbeleri ve kimi camiileri yok etmeye azmetmiştir. Kültürel açıdan medreselerin tasfiyesi ve meşihat unsurlarının toplumdan izole edilmesi, zorunlu eğitim-öğretim ile dini ve lisani kimlik dejenere edilip mümkünse silinmek istenmiştir. 7. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk çeyreğine dek süren İslâmî kimlik ve toplumdan, ulusçu laik bir topluma geçiş amaçlanmıştır. Bu amaç hem yeni sistemin hem de Batı'dan beslenen ulusçuluktan etkilenen, son yarım asırda kendisini gösteren seküler sol düşünceli Kürt kesiminin nihai amacı olduğu anlaşılmaktadır. Fetih esnasında 'katliam' iddiasını da bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Bölgede yüzyıllarca süren Bizans-Sâsânî savaşları ve şiddetli baskıları karşısında halk, Müslümanları 'kurtarıcı' olarak görmüş ve hüsn-ü kabul göstermiştir. Kürt halkı da İslâm'ı kabul eden ilk Müslüman halklardan biri olarak tarihe geçmiş, o günden bugüne İslâm'a büyük hizmetlerde bulunmuştur. Böylelikle Diyarbakır'ın fethinin Kürtlerin Müslümanlaşmasıyla birlikte Anadolu'nun fethi ve Müslümanlaşmasının kilometre taşlarının döşenmesine vesile olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Acar, Cafer, *İlk İslâm Fetihleri -Dört Halife Dönemi Fetihlerinin Arka Planı-*, Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2020.

Akgüç, Ahmet, “Diyarbakır Cami Hazirelerinde Ulular ve Paşalar”, *Diyarbakır Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Sempozyumu, 25-27 Mayıs 2009*, Diyarbakır, 2010.

Akgündüz, Ahmet, “Diyâr-ı Bekr’in Müslümanlar Tarafından İlk Fethi: Cemâziyelevvel 17/27 Mayıs 638”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED)*, Sayı 27, Diyarbakır 2021, ss. 194-224.

Azamat, Nihat. “İbrâhim Gülşenî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXI, İstanbul, 2000, ss. 301-304.

Aydınlı, Osman, “Kudüs’ün Fethi ve Hz. Ömer Emannâmesi”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUIFD)*, Cilt 7, Sayı 1, 2020, ss. 608-630.

Arslanyürek, Yaşar. “XIX. Yüzyıl Sonlarında Diyarbakır Medreseleri (Maarif Salnamelerine Göre)”, Ed. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, *Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır*, Cilt 2, Ankara: Manas Yayınları, 2019, ss. 5-17.

Akıncı, Ahmet, “İslâm Hukukuna Göre Savaşta Uyulacak Kurallar”, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2007.

Azimli, Mehmet, “Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Gerçekleşen İlk Fetihlerin Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler” *İSTEM*, Sayı 6, 2005, ss. 177-193.

Bolat Bozaslan, Neslihan, “Diyarbakır’da Bulunan 7. Kolordunun Kuruluşundan Günümüze Tarihçesi”, Ed. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, *Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır*, Cilt 2, Ankara: Manas Yayınları, 2019, ss. 343-353.

Bozkurt, Abdülbaki, “*El-Cezire Fatihi İyâz Bin Ğanem ve Mardin’in İslâmlaşması*”, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Boran, Ali ve Aykaç, Razan, “Yeni Araştırmalar Bağlamında Diyarbakır Kalesi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 42, 2019, ss. 273-282.

Cemil Paşa, Ekrem, *Kürdistan Kısa Tarihi*, İstanbul: Doz Yayınları, 1998.

Ceyhan, Âdem ve Çeçen, Halil, “Diyarbakirli Bir Hattat, Müderris ve Nakîbü’l-Eş-râf: Seyyid Kâsım Gubari ve Hz. Ali’den Yüz Söz Tercümesi”, *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016*, Cilt II, Ed. Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, Diyarbakır: T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, 2017, ss. 809-839.

Çağlayan, Ercan, “Cumhuriyet Döneminde Diyarbakır’da Eğitim [1923-1950]”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Sayı XIX, 2014, ss. 625-646.

Dumlupınar Alican, Songül, “Şehre Ad Vermek: Âmid İsmi Hakkında” *History Studies*, Cilt 11, Sayı 4, 2019, ss.1137-1152.

Demir, Alpaslan, “16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyârbekir Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi”, *bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)*, Sayı 50, 2009, ss. 15-30.

Demircan, Adnan ve Akbaş, Mehmet, *Kürtler (Tarih)*, Cilt 1, İstanbul: Nida Yayınları, 2015.

Eyice, Semavi. “Gabriel, Albert-Louis”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XIII, İstanbul, 1996, ss. 275-278.

Fayda, Mustafa. “Fetih”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XII, İstanbul, 1995, ss. 467-470.

Gündüz, Şinasi. “Mecûsîlik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXVIII, Ankara, 2003, ss. 279-284.

Göyünç, Nejat, “Diyarbakır”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt IX, İstanbul, 1994, ss. 469-472.

Güneş, Ahmet, “Medine Vesikasının İslâm Hukuku Açısından Kaynak Değeri”, *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı 34, 2008.

Hatalmış, Ali, *Anadolu’nun Fetih ve İslâmlaşma Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm Anayasa Hukuku*, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul: Beyan Yayınları, 2005.

Haspolat, Yusuf Kenan, *Peygamberler, Sahabeler, Evliyalar Kenti Diyarbakır/Diyarbakır Türbeleri*, İstanbul: Amaç Matbaacılık, 2014.

Karan, Cuma, “Diyarbakır’ın İsmi ve Fethi Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Diyarbakır: T.C Diyarbakır Valiliği, 2004, ss. 825-835.

Karakaş, Ali, “Diyarbakırlı Bir İlim Adamı Olarak Celal Yıldırım ve Hadis’e Bakışı”, Ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, *Diyarbakır: Âlimler, Ârifler, Edîpler*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018, ss. 275-305.

Koyuncu, Mevlüt, “İlk İslâm Fetihleri Döneminde El-Cezire Bölgesi ve İslâmlaşma Süreci”, *Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fak. Dergisi*, Cilt 1, 2008, ss. 131-140.

Karakoç, Sezai, *Diriliş Neslinin Amentüsü*, İstanbul: Diriliş Yayınları, 2013.

Kara, Mustafa, “Gülşeniyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XIV, İstanbul, 1996, ss. 256-259.

Karaarslan, Nasuhi Ünal. “Hamdânîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XV, İstanbul, 1997, ss. 446-447.

Koca, Salim, “Sultan Melikşâh’ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: Diyâr-ı Bekr Bölgesinin Fethi ve Türkleştirilmesi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, Sayı 9, Ankara, 2008.

Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Anka Yay, 2003.

Maalouf, Âmin, *Ölümcül Kimlikler*, Çev. Aysel Bora, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 39, 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve ‘Arab ve Zü’l-Kâdiriyye Defteri (937/1530), *Defter-i Hâkânî Dizisi: IV*, Ankara, 1998.

Özdemir, Ali Rıza, *101 Soruda Kürtler*, Ankara: Altınpost Yayınları, 2012.

Özcoşar, İbrahim. “Diyârbekir’in Kadim Cemaati: Süryaniler,” *Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyârbekir Sempozyumu, 25-27 Mayıs 2009-Diyârbekir*, Bildiriler Kitabı, Ankara 2010.

Özcoşar, İbrahim, “Bir İslâm ve Osmanlı Şehri Olarak Diyarbakır/Amid” *Osmanlıdan Günümüze Diyarbakır*, Ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.

Parla, Canan, “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi (ODTÜ MFD)*, 2005/1.

Parla, Canan. “Osmanlı Öncesinde Diyârbekir: Kente Hâkim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler” *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyârbekir Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004-Diyârbekir, Bildiriler Kitabı*, ed. Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, Diyârbekir 2004.

Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. 1, Çev. Fikret Işıltan, Ankara: TTK, 1998.

Savran, Ahmet, “Meyyâfârikîn”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXIX, Ankara, 2004, ss. 511-512.

Sağlam, Ayşe, “Ali Emiri Divanında Etik ve İnsani Değerler Eğitimi”, *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016*, Ed. Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, C. 2, 2017, ss. 841-848.

Sambur, Bilal, “Medine Vesikasının Özgürlük ve Çoğulculuk Açısından Tahlili”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl 19, Sayı 76, 2014, ss. 179-186.

Songür, Mehmet. “Diyarbakirli İlim Adamı Dr. Abdüsettar Hayati Avşar”, *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016*, Ed. Ufuk Bircan, Aytaç Coşkun, Mustafa Temel, Pınar Gürhan Kılıç, T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Cilt 2, 2017, ss. 881-900.

Turan, Abdulkadir, *Fetihler, Hareketler ve Şahsiyetler Açısından KÜRTLER*, İstanbul: Dua Yayıncılık, 2016.

Turan, Abdulkadir, *Kürtlerde İslâmî Kimliğin Gelişmesi*, İstanbul: Dua Yayıncılık, 2011.

- Turan, Abdulkadir, *Selâhaddin Sonrası Eyyübîler*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2021.
- Tufantoz, Abdurrahim, “Mervânîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXIX, Ankara, 2004, ss. 230-232.
- Tanyıldız, Ahmet. “Hint-Fars-Osmanlı Hattında Bir Kültür Durağı Olarak Diyarbakır”, Ed. İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, *Diyarbakır: Âlimler, Ârifler, Edîpler*, Ensar Neşriyat: İstanbul, 2018.
- Taşğın, Ahmet. “Yezîdiyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi* Cilt XLIII, İstanbul, 2013, ss. 525-527.
- Torî, *Tarihte Kürt-Türk İlişkileri*, Ed. Ahmet Önal, İstanbul: Pêri Yayınları, 2002.
- Taneri, Aydın. “Hârizmşahlar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XVI, İstanbul, 1997, ss. 228-231.
- Yılmaz, Aysel ve Baran, Mine. “Tarihi Sokakları ve Evleriyle Mekânsal Örüntünün Yarattığı Düşlerin Taşlara Yazıldığı Kent: Diyarbakır”, *Tarih, Kültür, İnanç Kenti Diyarbakır*, Ed. Yusuf Kenan Haspolat, Aysel Alyamaç Yılmaz, İstanbul: Uzman Matbaacılık, Şubat 2013, ss. 6-29.
- Yediyıldız, Bahaeddin. “Osmanlı Öncesi Diyarbakır’ına Genel Bir Bakış,” *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır, I*, ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, Ankara: Diyârbekir Valiliği ve Türk Kültürü’nü Araştırma Enstitüsü Yayını, 2008, ss. 17-38.
- Yıldız, İrfan. “Diyarbakır’da Gömülü Osmanlı Dönemi Valileri ve Mezar Yapılarının Özellikleri”, Ed. İbrahim Serbestoğlu, *Sosyal ve İnsani Bilimler Teori, Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler/2*, 2020.
- Yıldız, Hatip ve Fida, Veysi. “Tek Parti Döneminde Diyarbakır (Ziya Gökalp) Lisesi”, *Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır Cilt 3*, Ed. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, Ankara: Manas Yay, Ocak 2019, ss. 5-25.
- Yahya Al-Warmely, Farsat Abdullah. “Şeyh İshâk İbn Yahyâ El-Amidî (ö.725) ve Hadisi Yayma Çabaları”, Ed.; İbrahim Özcoşar, Ali Karakaş, Mustafa Öztürk, Ziya Polat, *Diyarbakır: Âlimler, Ârifler, Edîpler*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018, ss. 467-494.
- Walker Arnold, Thomas, *İslâm’ın Yayılış Tarihi*, Çev. M. Halil Halid, Haz. Yüksel Kanar, İstanbul: Kapı Yayınları, 2022.
- [Diriliş Mefkûresinin Mütefekkeri Sezai Karakoç ve Diriliş İdeali \(sdham.org.tr\)](http://www.sdham.org.tr)
- http://www.sdham.org.tr/image/foto/2017/11/28/KURTLERI-LAIKLSTIRME-CABALARI_1511874705.pdf
- <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=30&ayet=22>
- <https://diyarbakir.ktb.gov.tr/TR-56899/surlar.html>
- https://ihl21.meb.k12.tr/icerikler/baslik_9649033.html